ЮРІЙ КЛЕН

СПОГАДИ ПРО НЕОКЛЯСИКІВ

Проект зі збереження

спадщини української еміграції

Був 1918 рік. Властиво, кінець його. Грудень. А, може, вже й січень 1919-го. Гетьманські війська вже покинули були Київ, ще обсаджений німцями. Я повернувся на Україну, маючи за собою 4 роки вигнання на Арханґельщині. Чотири роки відірваносте від культурного життя. Чотири роки серед сніжних полів, дрімливих лісів ялинових з білими літніми ночами і довгими зимовими, в яких тремтіли миготливі блиски північного сяйва.

Мене прийняв у своє лоно голодний Київ у стані господарського й громадського розвалу. Ідучи з Сінного Базару, я лицем до лиця зіткнувся з Борисом Якубським, старшим університетським колегою, який не пізнав мене в першу мить, коли я окликнув його,, а тоді враз схопив за руку й повів у свою хату на Сінному, де рядками стояли на полицях книжки його довго й старанно збираної бібліотеки.

У ті 4 роки моєї відсутности хата Якубського була місцем, де збиралися поети, які прочитували свої поезії, прислухаючись до авторитетного голосу досвідченого теоретика, дослідника вір-щу; Серед тих гостей бували Зеров (якого я тоді ще не знав), Филипович та інші. Отже, зародків напрямку, потім охрищеного "неоклясицизмом", треба, мабуть,, тут шукати. У поетів тих був звичай "ґутенбержити", цебто писати рукою свої збірки, які вони один одному дарували. Це робилося дуже чисто, старанно, без одної плямки. Найбільші майстрі у справі "ґутенберження" були Якубський і Зеров. Самотній кабінет ученого був

затишним островом у галасливому морі літературних суперечок і течій, створюваних мінливим подувом політичного вихору.

Якубського Зеров схарактеризував був в одному з тих ранніх віршів під іменем Аристарха:

В столиці світовій, на торжищі ідей,

в (музеях, портиках і в затінку алей,

олександрійських муз нащадки і послідки,

вони роїлися, поети і пиїтки.

Ловили темний крок літературних мод,

сплітали для владик вінки нікчемних од

і сперечалися — мирились і змагались.

І був один куток, де їх невтомний галас безсило замовкав: самотній кабінет, де мудрий Аристарх, філолог і естет, для нових поколінь, на глум зухваліш моді заглиблювався в текст Гомерових рапсодій.

Дуже влучно схоплено тут характеристичну рису невеликого гуртка вчених і поетів того часу: працювати, так мовити, "про запас", для тих, що колись оцінять ту працю і зрозуміють, а не для сучасного споживача тої макулятури, якої вимагав час.

Цей кабінет "Аристарха" зображений є і в одному російському вірші Мик. Зерова, де згадується господиня, пані Таранда, і натякається на строгі написи, де проситься не плюватина сходах:

Там Фет, и нежный Блок, и чинные "куранты" забвенье злых тревог и радость в сердце льют. И светел, и богат блистательный уют под покровительством предстательной Таранды. По строгим лестницам, где на пол не плюют, мы всходим медленно — Зелинские и Канты. Приносим "студные" в почтенных папках "канты", сложенные во тьме мечтательных кают.

Про звичай "ґутенбержити" і про те, як це робилося, свідчить ще один російський вірш Зерсява, присвячений Якутському:

Какая радость, вы поймете — нежданно светлый дар приять в чудесном, твердом переплете благоуханную тетрадь.

Нет места злому равнодушью, когда, в услуге щедр и бегл, всю ночь ножем и черной тушью над ней работал белый негр.

Мой долг, и в этом нет сомненья: камен ленивых истомя, на два богатых приношенья ответить скудными тремя.

Так вот примите книгу эту, мой эпиерийский главковерх,: ее дарит поэт поэту

и Гутенбергу Гутенберг.

В 1920 році, коли Рильський мріяв про "синю далечінь", про Шампань і "співучий Лянґедок", про венецькі води, мармур сходів і колон, про ажурові будинки, де кожний камінь є вічним слідом безсмертних літ, і протиставляв цьому бруд, самогон і неприваблиру дійсність, Зеров написав свого жартівливого вірша, до якого взяв мотто з Тютчева:

"Блажен, кто посетил сей мир В его минуты роковые".

Як хочу я щасливих днів,

філістерства і супокою,

квіток, і страви, і огнів,

й візитного нового строю .

Оскома в мене (je m'en fiche)

від многомовних цих афіш,

червоних зір і жовтих краґів,

від реформаторів і магів.

Блажен, хто рокові часи не відчував на власній шкурі, хто бачив явища понурі в аспекті втіхи і краси, —• знав революцію з фасаду, не відав трусу, ані гладу.

Восени 1920 року приїхав Микола Сімашкевич, директор соціял-економічного технікуму і трудшколи в Баришівці, до Києва набирати вчителів. Умови були привабливі. В той час Київ був без палива, води й електрики. Рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузку), воду носили з криниць поза містом, а вночі палили каганця. Чорнило в хаті замерзало. Базари були порожні.

Тогочасне київське життя відбилося потім у мене в наступному уривку в поемі "Попіл імперій":

Ночами стій в черзі по хліб.

У місті не тече вода по трубах,

не мився ти вже десять діб,

і не тріщать дрова в холодних трубах.

Будь сам собі кравець і швець.

! Нема електрики — здобудеш лою:

Маленький світить каганець у неопаленім твоїм покої. Попробуй вірша настрочить чорнилом, що в чорнильниці замерзло, і тнів у нього перелить. На шмаття душу біс тобі розтерзав. Щодня міняєш на харчі десь на Євбазі рушники й обруси. Коли ж подзвонять уночі, то сподівайся — щонайменше — трусу.

До того треба додати, що платня вчителям не сплачувалася, а Баришівка натомість пропонувала "пайок": кілька пудів борошна, пшоно й сало замість проблематичних грошей; дровами забезпечувалося і школу, і вчителів, які гуртом разом з учнями йшли рубати ліс; замість каганців були прекрасні старі гасові лямпи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих років. Був у місті клюб, де велика лямпа звисала зі стелі, і було тепло. Після Києва це був рай. Жили в Баришівці багаті, ще "не роз-куркулені" чинбарі, і на Великдень на столі у них були самогон, гуски, індики, шинки, крашанки. Про це столиця й мріяти не могла.

. До тої Баришівки потрапив я, а незабаром Сімашкевичеві вдалося залучити туди й Зерова. Я чомусь уявляв собі людину худорляву, високого росту, і був здивований, побачивши щось цілком протилежне: людину низького росту, в окулярах, з зіпсованими зубами.

Баришівське громадянство запропонувало нам читати в клюбі цикли лекцій з української історії, літератури і культури. Зерову припав курс української літератури, і коли я почув першу його лекцію, то зрозумів, де ховається його великий талант. Він поривав за собою всю авдиторію: не тільки селян, але й нас, досвідчених "культурників". Пам'ятаю,.як після

другої лекції, де він читав думу про трьох братів, я зворушено стискав йому руку, висловлюючи свій захват. Це був справжній чародій і маг, який змушував себе слухати. Мова його лилася, не спиняючись, образи квітли, часами вплітався в поважну доповідь жарт або анекдота. В дискусіях, в яких він потім виступав у Києві, він клав супротивників на обидві лопатки, — нічого не лишалося від них, ані пір'ячка.

Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з Зеровим, і коли я приходив до нього, він мені читав українські, а часом російські чи польські вірші (пам'ятаю "На щитах Татр" Асника) або свої переклади з римських поетів. Не раз казав, що з Єсеніна не є путній поет, бо як, мовляв, можна в одному рядку давати такий одноманітний ямбічний ритм, як "Тіхо с кльонов льєтса лістьєв мєдь"! Або чи ж можна сказати "Увяданья золотом охва-чений", коли само напрошується "охваченим"? Я намагався довести оригінальність і яскравість досить ризикованого образу:

"і шепчет про кусти нєпрахадімих рощ, где пляшет, <сняв парти, златокалєнний дождь".

Тупцюючи на місці, я спитувався довести, як поет мигтінням золотих колін хотів передати миготіння дощу, що Зерова дуже смішило, захоплювало, але не міняло його загальної оцінки Єсеніна як поета.

Враження від Баришівки у нього вилилося у такий вірші' З двох сторін — канавами! — дві річки, —з третьої переліски й лани;

посередині базар, крамнички і нежданий гість з старовини Благовіщення струнке барокко, — а навколо, де не візьме око, купи давніх і тісних домів і невидимо солом'яних дахів. Тут живуть буржуї нареченні, хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті; в тих хатинах пироги й печені, а під свято — морем — самогон... Героїчний розмір і епічний тон.

На перших днях Зеров, заходивши до мене, часами заставав мене за колоттям дрів. До того вживався колун о. Лаврентія, у якого я кватирував. Зеров пробував! допомагати, але ж був недосвідчений у тій справі, в якій я мав перевагу чотирилітнього досвіду на Архангґельщині. Він охристив той колун "святолав-рентьївським" (В рукє неверной харалужіе — святолаврентьев-скій колун"). Коли зламався держак, а наймит приробив замість рівного якогось кривого, тим обернувши колуна на сокиру, Зеров присвятив цілого вірша колунові:

Вітай,, колуне з колунів, щиро омитий нашим потом, — скажи, за-що тебе factotum геть на сокиру перевів?

Ти всіх високим станом вабив — Не то джигит, не то козак, а наймит взяв кривий держак і держаком тебе обабив.

І будиш ти веселий гнів ,

двозначним виглядом нескритим: красуєшся гермафродитом в родині мужніх колунів.

Зеров прищепив і мені звичай ґутенбержити, зфабрикував-ліи для мене кілька збірок, писаних його дрібним, чітким, прекрасним почерком. З тих збірок ("Мета та мусіка" двох зшитків "Тівіае" та "Четверогласника") узято наводжені тут, не друковані поезії. Видання помічено: Lucrosae, Anno Domini MCMXX і MCMXXI. Лукрозою Зеров охристив Баришівку, бо "бариш" по-латинськи "lucrum". Одна з моїх йому дарованих збірок мала на обкладинці малюнок — рожу й цибулю (по рос. "лук — роза"). Але далеко мені було до тої вправности й чистоти в роботі "ґу-тенберження", яка була у Зерова. Як Баришівка Лукрозою, так Київ став для нього "голодним Баальбеком", а ми — захожими різьбярами, що плекали сни культурної Геллади. Про це говоритьприсвячений мені у "Камені" вірш, якого тут подаю в його трохи відмінній первісній редакції, як він увійшовдо "Четверогласника":

Під кровом сільських муз, в болотяній Лукрозі, де розум і життя — все іепить в анабіозі, живем ми, кинувши далекий Баальбек,1) оподаль' від людей, гуртків, бібліотек,2) ми зерно сіємо на непочате лоно...8) часами служимо владиці —< Аполлону, і тліє ладан наш на вбогім олтарі...

Так в давній Ольбії захожі різьбярі серед буденних гарав і шкурної громади в душі плекали сон культурної Еллади4) і для окружних орд і скитів-дикунів різьбили з мармуру невиданих богів.

"Шкурна" громада тут мала подвійне значення: поперше, в Баришівці жили чинбарі — шкіряники, подруге — жили вони "шкурними інтересами".

З приводу якогось свята улаштовано якось на вулицях тріюм-фальні ворота з соснового галуззя, яке за пару днів почало осипатися. Проходячи ними, Зеров, сміючися, сказав: "Скоропо-стижні арки", як звичайно кажеться "скоропостижна смерть", а за пару днів у нього був готовий вірш з моттом із Ґете: "Kennst du das Land?"

"Я знаю край: скоропостижні арки і над дорогою старий жидівський дім. Поріддя Ноеве, там Хам і Сим знов поєднались без розмов і сварки.

Там грабівник і безсоромний мім беруть на жеребок шапки й чумарки. На килимах затоптані цигарки і понад кріслами смердючий дим...

А над вертепищем Маркс і Ласаль... В очах у Маркса залягла печаль, шляхетне серце тягота притисла:

— Ласалю! та невже в одвіті ми за ці брудні й понівечені крісла, за ці лихі й подерті килими!

Це була картина досить вірна: малювався партійний куток, обставлений реквізованими речами. Звичаї, що панували за того часу, були далекі від рівня високої моралі чи навіть звичайної пристойности; так, напр., відповідальний партієць Железовський

Г. "Камені": 1) Живем ми, кинувши не Київ — Баальбек. 2) оподаль від розмов, людей, бібліотек; 3) ми сіємо пашню на непочате лоно, 4) в душі плекали сон далекої Еллади.

уславився тим, що пограбував у когось годинника на битім шляху, писав доноси та фальшиві листи, на яких підробляв наші підписи.

В 1921 році були чудові великодні вечори. В обох церквах правилася служба, цвіли вишні, в повітрі пахло зовсім уже розквітлою весною, бо свята на той рік припали дуже пізно. Був чистий четвер. Ми слухали службу Божу, гуляли навколо церкви, і тут зародився у Миколи Костевича першими рядками його сонет з моттом "і абіє пітел возгласи":

"Свічки і теплий чад, з високих хор лунає спів ,туги і безнадії.
Навколо нас кати і куетодії, синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор. Для нас на дворищі багаття тліє, для нас пересторогу півень піє, і слуг гуде архиєрейський хор.

І темний ряд євангельських історій звучить як низка темних алегорій про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі

свічки і дзвін, дитячі голоси

і в теплому) повітрі вогкі зорі".

Це була, розуміється, критика на сучасне, яка часто приймала форму античної травестії, інколи .досить прозорої. Сюди належить і сонет "Гой тріаконта" з моттом: "А кругом пустка, як гудина, як гич...".

юВи пам'ятаєте: в дні тридцяти тиранів була та сама навісна пора: безмовний Пиже, безлюдна аґора і безголосся суду і піританів.

І тільки часом, мов якась мара, ще озивався сміх Арістофанів. Сократ, як перше, виявляв профанів, і весело роїлась дітвора.

Так само і тепер. Усе заснуло, все прилягло в чеканні Трасібула! А ми? — де ж заступ наш на нашу гич,

І сапка на бур'ян, і лік на рани? Дитяча сліпота? Сократив бич? Чи невтишимий сміх Арістофанів?

Цього вірша, розуміється, не можна було друкувати за тодішніх умовин. Але цікаво, що коли я в 1944 р. хотів його подати до празького часопису "Пробоем", цензор відмовився пропустити його, гадаючи, що в ньому побачать натяк на націонал-соціялі-стичну диктатуру, дарма, що позначений він був 1921 роком. Отож, по 23-х роках вірш набув нової актуальности.

В київських обставинах і зовсім невинного вірша могли перетлумачити, вклавши у нього зміст, який авторові і не снився. Тож пригадую, як у Баришівці один селянин нам казав, що зима 1921 року певне "дев'ята", а тому сніг глибокий. Це так само, як кажуть, що дев'ятий вал у морі найсильніший. Зеров написав тоді вірша, взявши за мотто слова селянина: "Цей год хіба дев'ята зима лежатиме":

"0, як мене втомили рядки Готичних літер, як хочеться дихнути свобідними грудьми! Вгорі погоже сонце, десь за торами вітер, скрізь нерозтанний килим дев'ятої зими...

А ввечора — я знаю — знов буде явне небо, зелено-жовтий захід і місяць-білоріг. Твоя сріблиста шата, гіперборейська Гебо, блисне на перехресті заметених доріг".

На своє нещастя, Зеров опублікував цього вірша лише в 1926 році, цебто на дев'ятий рік пролетарської революції, чим дав привід Панасу Любченкові написати інвективну статтю, в якій він, ніби розшифровуючи вірша, закидав Зерову контрреволюцію, тлумачив символічно слова "скрізь нерозтанний килим дев'ятої зими" та бажання" "дихнути свобідними грудьми". В готичних літерах критик бачив натяк на революційні плякати.

Справа стояла значно простіше: ми з Зеровим спільно перекладали роман Келлермана "Естер і Лі", на якому Зеров практикувався у німецькій мові. Вправи з "готичними літерами" його справді втомлювали, і ми після них ішли на прогульку, щоб вдихати "свобідними грудьми" морозяне повітря "дев'ятої зими".

Так небезпечно було надрукувати цілком невинного вірша про природу або хвилевий настрій. "Соціологічний підхід" вилучив усі інші можливі методи критики, так що політики шукали там, де її зовсім не було.

Часи, згаяні у Баришівці, були добрими часами. Лукроза наша стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва. Коли якийсь студент добре склав свій вступний іспит до університету, то його звичайно запитував професор, чи не е він вихованцем баришівської школи. Зеров викладав там, крім української літератури й історії, свою улюблену латину для охочих її вивчати, хоча по всіх школах цей предмет, як непотрібний пролетаріятові, був скасований, викладання його було свого роду "контрреволюційними актом. Я в повному обсягу читав курс всесвітнього письменства —— предмет, який теж ніде не читався.

В Баришівці писалися всі ті вірші, що потім увійшли до "Камени". До Баришівки заїздив іноді і читав у невеличкому колі свої вірші Филипович, який завжди наполягав на тому, щоб його прізвище писалося через "і",за щойого приятелі часто дратували. Він його так і вимовляв, як писав. Баришівській добі я присвятив цілий вступ у першій частині "Попелу імперій":

"Розмитий вздовж і впоперек,

немов облитий цебрами помиїв,

забутий Ботом Баальбек —

такий був у двадцятім році Київ.

В ті дні жорстокої, лихої прози

Я проміняв нудний столичний град

на затишок щасливої Лунрози

і холод кам'яниць на тепло хат.

За прадідівським лагідним звичаєм

за стравами заставленим столом

нас частували там гарячим чаєм

і добрим домороблением вином.

Як за щасливих днів, за днів дитячих,

світився у великих ляімпах гас,

і тішив душі гавкіт нам собачий,

коли ми повертали в пізній час.

З надіями незгаслими у серці

плекав там Зеров музу молоду

і, як його "нестриманий Проперцій",

мені читав він віірші на ходу

і рідну згадував "Александрію",

де фарос. д'горі знесений маяк,

до неї поривав його, як мрія,

яку не міг він зрадити ніяк.

А Филипович у куток наш мирний

як заїздив під час різдвяних днів,

привозив "золото, ливан і смірну"

своїх дзвінких, довершених рядків.

О, дні безжурносте, змагань, "емоціій"!

Як свіітить крізь років минулих жах

час великодній в двадцять першім році,

коли цвіли вже виішні по садках.

Як глузували ми з "синедріону",

коли гуляли чистим четвергом,

пригадуючи стиха "время оио",

коли йшли тайні учні за Христом".

Влітку 1921 року над "захожими різьбярами", що опинилися в Баришівці, стряслося нещастя: наскочила пирятинська міліція та виарештувала більшість інтелігенції. Зерова на той час у Баришівці не було, і він уникнув арешту. Був спечний червневий день, я прогулювався по садку навколо дому о .Лаврентія, в якому мешкав, коли увійшов чоловік у цивілі (пам'ятаю прізвище його — Каневський; хоч походило воно, очевидно, від Канева, але я чомусь його зв'язував з латинським "сапів" — собака). Був у супроводі кількох салдатів, спитав, хто тут живе і хто я сам. Коли я, нічого не підозрівавши, дав на це відповіді, уся та банда увійшла до хати й почала робити трус. Тоді я схаменувся, та пізно. Жалкував, що не домислився одразу, їв чому справа, й не дав ходу городами у поле, а звідти до Києва, де можна було перебути, поки хвиля арештів спаде. Заарештовані були майже всі вчителі міста, посадовили нас на підводи і повезли до Яготина, де ми переночували, а потім до Пирятина.

Там ми тиждень просиділи в в'язниці, а тоді нас пішки погнали до Гребінки, де наладували у вагони й повезли до Полтави. Примістили спершу в смертницькому підвалі, бо в'язниця була переповнена, і треба було її спочатку трохи розвантажити. На внутрішніх стінах того підвалу

залишили були різні написи люди, що тут добували години свого життя перед розстрілом, і ми читали ті їхні останні слова, з якими вони зверталися до світу. Того самого дня нас перевели у велику кам'яну в'язницю, оточену високим муром, який, здавалося, навіки відділив нас від решти світу. Там перебули ми щось із місяць.

На допити водили вночі. Годували зупою з волових очей, та незабаром появилися в Полтаві родичі ув'язнених і стали посилати смачні борщі. Примістилися ми у великій камері, колишній церкві в'язничній, і було нас там людей з 60. Швидко зорганізувався хор, бо голоси були добрі. Найчастіше співалося "Не пора", а тоді "Ще не вмерла" і "Заповіт". Більшість тих, що з нами сиділи, була розстріляна. Проти нас матеріялу ніякого слідчий не мав. За невинно ув'язнених дуже клопотався письменник Короленко, що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення. Дивно те було чуття, коли ми після місячного ув'язнення опинилися на волі, коли розчинилася настіж широка в'язнична брама і ми зеленими вулицями Полтави пішли до того дому, де вже на нас чекали свої.. Цей настрій знайшов собі вираз у строфах "Цроклятих років":

"Який чудовий перший день еа волі, коли, черкнувшись грана небуття, ти знову чуєш спів женця у пола, (мов він твоє в,славляє вороття! Десь у садках п'янкіше пахнуть квіти, і самі хиляться до тебе віти. Струнκіші стали постаті дівчат, і по новому світяться їм очі.

А в небесах, де тиша й вічний лад, застигло все в прозорості урочій, мов грає відблиском Господніх шат..."

Нас очікували по сусідству з домом Короленка. Він сам сидів на веранді, читаючи газету. Біла широка борода спадала на,груди. Нас попередили, що не слід його тривожити... Як же м'яко нам спалося першої ночі після ночівель на твердій підлозі камери! Другого дня посідали ми у вантажні вагони й поїхали додому. Ще цілий рік перебув я у Баришівці. За той рік її наполовину "розкуркулили". Старий добробут зник. Помалу почало відроджуватися велике місто, і я повернувся до

Києва. Заступив моє місце в Баришівці Віктор Петров. Через рік повернулася і решта киян.

Під час нашого побуту в Баришівці Зеров їздив якось до Києва, де відбулася літературна вечірка, в якій взяли участь — він, Филипович і Рильський. Немов випадково кинуто було про тих поетів слово "неоклясики". Вони його не зреклися, і назва та пристала до них. Найбільший на тій вечірці успіх припав Зерову.

Халепа з "дев'ятою зимою" не була єдиною. Перед групою, що об'єдналася назвою "неоклясики" і до якої пристали ще Драй-Хмара і Я(стояло велике завдання: очистити авгієві стайні української літератури. А були вони засмічені так, що тільки гірськими потоками можна було все те сміття виполоскати. Що поети не здолали довершити своє завдання, бо були придушені, а почасти розчавлені лявиною бруду і навалою реакції черні, про те свідчить "пролетарськая література пізніших років. Наведу деякі витяги з випадкового числа журналу "Життя і Революція", що лежить передо мною. Це число 10 від року 1932. Уміщено там вірша Карського, присвяченого "славному ударникові слова" Максимові Горькому, в якому подибуємо такі рядки:

аіндустрійний велетень епохи риштуванням небо перетнув. Кришить детонатор доломіти. Репером позначено хребти".

В тому ж самому числі є стаття Сайка про поезію Первомай-ського, з якої подаю такий уривок: "В поезії "Факт перший і другий" Первомайський приводить ілюстрації героїчної боротьби комсомольських бриґад на фронті СОЦІАЛІСТИЧНОГО будівництва. Факт перший. Засобами соцзмагання і ударництва пролетарі заводу Дзержинського, розкачані комсомольською бригадою, врятували для країни 4 тисячі тонн чавуну. У факті другому поет показує, як комсомольці депо-Полтава, замість попередніх 96 годин, стали відремонтовувати паротяги за 28, 23, 19, а потім і за 15 годин".

Недаремно ж серед отих хвалених віршів є такі:

"Республіка ночі не спить, на пайок себе посадила, виростає, як дуб — випускає потужне гілля, і заводи республіки не тільки пихкають димом, а виконують і перевиконують плян".

Або такі:

"Самсон сопе, сон сам сипе соп";

або ще такі:

"Бомби нам би

лобом би і амба

а бабам би бублики".

Розгортаю друге число журналу, а саме подвійне УШ/IX за 1932 рік, і погляд мій падає на рядки "поеми" Андрія Михайлюка:

"Безмежне поле,

довге як екватор, подзвонюючи риє культиватор... а коли день

ніч чорна

переверне,

лиш трактор

тут гурчатиме

в ночі.

Для трактора

невтомність

характерна..."

отаке на протязі 2-ох сторінок з лишком по два стовпці на кожній! Читаючи ці неримовані (чи навіть римовані) і неритмо-вані рядки, здаєш собі справу з того, яку величезну роботу пророблено за останні роки над мозками юнацтва, щоб остаточно вивітрити з них уявлення про те, чим є душа і мистецтво; щоб обернути складний психічний апарат на невибагливу грамофонну платівку, що викрикує шабльонові сполучення слів, позбавлені будь-якого змісту і які мають лише бути супроводом какофонії розперезаного хаосу.

Порівняймо рецепт дадаїста Трістана Цари, як писати вірші: взяти газету, дрібно покраяти, перемішати шматочки в капелюсі, витягувати і по черзі занотовувати слова. Я певен, що вірші, писані за таким рецептом, були б у сто раз талановитіші від щойно цитованих, бо вірю в мудру логіку сліпого" івипадку, проти яко"'' логіка вихарашаного інтелекту — ніщо.

Проти засмічення української літератури виступили поети-неоклясики, і виступ той полягав тільки у факті демонстрації власної творчости, як оригінальної, так перекладної. 15 березня 1925 року вони читали свою продукцію на вечірці, влаштованій ВУАН.

Реакція з боку найманців, кар'єристів і тих, що бачили своє становище письменників загроженим несподіваною "конкуренцією*, була страшна. Насамперед виступив на вечірці літератор Лісовий, а по ньому якийсь мордатий тип, що з'явився під самий кінець і, не чувши читаного, почав доводити, що такі вірші почуєш тільки в празьких

каварнях, де збирається реакційна еміграція. Филипович негайно ж дав гостру відсіч на його слова.

Через день, 17 березня, появилася під заголовком "П'ятеро з Парнасу" у "Більшовику" стаття Лісового, зміст якої далі коротко переказую: Вступне слово Филиповича зі скаргами на кризу в поезії. Поетів — хоч греблю гати, а поезії —■ як кіт наплакав. Та й ота є — нудна, одноманітна зі своїми молотками та тракторами. Все лихо від того, що сучасні поети не хотять учитися у... тих п'яти висококваліфікованих поетів з милости божої (звичайно, дослівно так не було сказано, але справа не в словах, а в змісті).

У сучасних 150 графоманів — негармонійний стук молотків, гудки, що дратують тендітне вухо парнасця, противний свист та торохтіння трактора — хіба-це поезія?!.. .

Зараз у нас мирне будівництво, яке може добре йти_ тільки під лагідні звуки елегій Максима Рильського, самого Филиповича і гексаметри Зерова. Це й є поезія, що найбільш відповідає сучасності. Три перелічених поети плюс Драй-Хмара та ще Бур-гардт, хоч вони не утворюють ніякої організації, всі разом і кожний зокрема врятовують сучасну поезію й показують молотобой-цям-графоманам правильні шляхи.

... "Тремтіння зорь", "човни", "кохання", а взагалі інтелі-

гентське тремтіння й абстракція "вічно-людська". Це зміст. Фор-

ма клясична... і

Про "сучасність" п'яти поетів та їхні симпатії яскравіше ще свідчать їхні переклади. Кого вони перекладають? Стародавніх латинських поетів, Люкреція Кара, Овідія, французьких — Ле-конт де Ліля, Бодлера, Артюра Рембо, з польських Міцкєвіча...

Далі ще говорилося в цій рецензії, ніби сам Зеров наприкінці відступив від своїх позицій та знизив свій тон та ніби Могилян-ський відрікався від своїх товаришів-неоклясиків. Це доводилося або тим способом, що перекручувалося слова їхні при цитуванні, або подавалися уривки речень, не доведені до кінця. Зрозуміло, що таке трактування теми викликало обурення тих, що були зачеплені рецензентом. На статтю його зареаґували по черзі Зеров,

Могилянський і Филипович. У своїй відповіді Зеров казав: "1. Моя кінцева промова не була жадним відступом з позиції чи то "зни-женням тону"; ні себе, ні своїх товаришів я ні в чому не вигоро-жував; 2. слів про чисту поезію і чисту науку в тому розумінні, як їх подає референт "Більшовика", я не говорив... Лісовий, очевидно, прийшов на вечірку з готовою думкою і через те не спромігся — ні належним способом вслухатися їв зачитанг" матеріял, ні схопити основну нитку дискусії".

Могилянський у своєму спростованні приписуваних йому думок зазначав: "А коли все те, що я говорив далі, не вважати за похвалу, то я вже й не знаю, що тоді похвалою називається. Може й "по старостів відчуваю в Люкреція та таких антибуржуазних поетів, як Леконт де Ліль, А. Рембо та ін., більш корисної сучас-ности, ніж у багатьох тих, що намагаються "ловити момент", але не заздрю тій молодості, що сьогоднішнє почуває без зв'язку з вчорашнім".

Досить докладна була відповідь Филиповича, яку теж подаю у скороченні. "В гЧг. 61 "Більшовика" від 17 березня ц. р. надруковано рецензію на вечір оригінальної і перекладної поезії, улаштований 15 березня культкомісією місцкому ВУАН. Через те, що, реферуючи зачитаний матеріял, тов. А. Л-ий перекрутив факти, а також дав їм спеціяльне освітлення, прошу надрукувати мої зауваження. Поперше, говорячи про кризу сучасної української поезії, я найменше подавав свої власні "скарги", а наводив думки, що все частіш з'являються за останній час в пресі. Я цитував з "Більшовика" (гЧг. 57) за 1925 рік... Цій рецензії, вміщеній у відповідальному органі, я надав симптоматичне значення, оскільки вона виразно констатувала загрозливу одноманітність сучасної

української поезії (на характеристиці цієї одноманіт-ности я не спинявся, лише побіжно зазначив, що між іншим тепер поширено переспіви теми: трактор). Обидві рецензії — на "Нову Громаду" і літвечірку підписано однаковими ініціялами: А. Л-ий. Чому ж рецензент, видимо обурюючись на мою думку про одноманітність сучасної української поезії, не зазначає ані словом, що я повторював його ж власні слова... (вчитись і працювати!)... Особливо підкреслено було значення перекладної роботи, що переважно демонструвалася на вечірцк.

На всі ці відповіді знов дав свою відповідь Лісовий, яку так закінчував: "В літвечірці у ВУАН, мені здається, треба вбачати 'спробу неоклясиків зробити певний наступ на літфронті... Проте, якими фразами ("вчитись і працювати") неоклясики не визначали свій шлях, справжня суть його нам відома. І ми, без найменших вагань, рішучо будемо застерігати молодь від наслідування неоклясиків, творчість яких ідеологічно шкідлива".

Після всього того свою печатку приклав ЦК своєю резолюцією. Видрукована в "Правді" з 1.7. 25, вона містила в собі такі рядки: "Как не прєкращаєтса у нас класовая барьба вообще, так ана не прєкращаєтса і на літфронтє. В класовом обществе нет і не может бить нєйтральнаво іскуства...".

На це Филипович напирав жартівліву "Епітафію неоклясикові":

і"Не Райн, не Волга, не Дніпро, не Висла ■—

його сховає нічности ріка.

Прощай — неокласичну руку стисла

після Европ досвідчена) рука.

Десь Дорошкевич з ним вітався кисло,

ие раз скубла десниця Десняка.)

Кінець. Мечем Дамокловим нависла

сувора резолюція ЦК.

Дарма, що він, у педжаку старому,

пив скромний чай, цриходячи додому,

4 жив црацьовником з юнацьких літ, —

он муза аж здригнулась, як почула,

що ті переклади з Гомера і Катулла

відродять капіталістичний світ".

Глузуючи з поетів, які старалися догоджувати, як Савченко, Загул, Поліщук, написав Зеров глузливу пародію на один вірш свого товарища Драй-Хмари:

"Ні, не Еллада ти. Сучасности над нами

червоний прапор... Чорні димарі...

Донбас прийдешньому відчинить брами,

(і Савченко блискучими рядками

на подушку оберне угорі

сліпуче сонце...

—— ...Мексико майбутня,

неоклиеичних виженеш жерців,

й мов Загулова побідна лютня,

ти задзвениш, велика і могутня,

під проводом Поліщуків".

Взагалі неоклясики не цуралися пародій, охоче їх писали не тільки на ворожих людей, а навіть на самих себе, і ніхто, певна річ, за це не ображався. Ось зразок злісної епіграми з-під пера Зерова, що має наголовок "Напис до останньої Загулової книжки": "Я раб і наймит? Як же так? —

Зо мною ручкається сам Щупак! (

Моє йдеологічне пійло — для всіх правдивих громадян:

Досвідчена — натяк на Досвітнього, що став по боці неоклясиків."

Десняк — пролетарський критик.

його змолитвував Самійло, а спаламарив Хуторян".

Цікаво, що в тих сатирах слова "хуторян" і "поліщук" можна і з малої, і з великої літери писати, бо надано їм подвійного сенсу. От один із найкращих Драй-Хмариних віршів:

"Стогнала ніч. Вже гострі глиці проколювали більма дня, і синьо-золоті грімниці дражнили відгульня-коня.

Розбурхалася хмар армада, — а ти, опалена, в огні, ти, вся любов і вічна зрада, летіла охляп на коні.

Під копитом тріщали ребра, впинались очі в образи, т— а ти розпліскувала цебра передсвітанної грози.

Із бур, о молода гонице, ти пролила своє даиня — і світом гомін і стрілиці дзвінкокооитого коня". (1925)

На вірша цього Юрій Меженко написав був таку пародію:

"'Куди ти прешся, молодице, отак наосліп, навмання? Наколеш око на ялицю — чолом розтрощиш кам'яницю — і все на "ицю" і на "ня".

Не доженеш ти таємниці,

скочивши охляп на коня,

то ж то не кінь, і не кониця,

і не тигриця, не левиця,

то — звичайненьке шкапеня".

Слід ще згадати один жартівливий колективний твір, де нео-клясики поглузували трошки з самих себе та й з супротивників своїх. Назва цього твору "Неоклясичний марш". Він містить у. собі хорові партії і сольові номери:

Неоклясичний марш

Хор. Ми — неокласики, потужна революційна течія: йдемо напружено і дружно... Леконт де Ліль, Ередія! 1) Ми виникаємо стихійно,

щороку сходячись на чай. Страшися, "Плуже" безнадійний 2) і статут овій переробляй! Филипович '(сольо). Я славив землю, славив вітер і врешті вийшов на простір, 3) щоб лити з ясномудрих відер (музику звечорілих зір. 4) Мене позбавлено емоцій 5) і збезоучаснено давно, але на тридцять третім році почав я славити кіно. 6)

Хор. Ми — неоклясики, єдиний

ще не зілсутий молодняк.

Покинь свої, Сашуню, кпини, 7)

бо славить нас уже Десняк. 8) Рильський (сольо). Я з білих островів з'явився,

поплив у синю далечінь,

в рахунку весен помилився,

крізь бурю й сніг іду, як тінь. 9)

Учіться, молоді поети,

блюдіть анапест і устав.

Вінок сонетів, тріолети

я, не писавши, написав.

Хор. Ми не поети, а пііти, — коли не з нами, обминай. Верлібри пишем знаменито: Едшмід, Вергарн, Шпільгаґен, Гайм. 10)

Бургардт :(сольо). Загул пошив мене в поети, втопив у липовім меду....

З заліза я кую сонети:

що хочеш, те й перекладу!-11) Хор. Ми лебедю рівня; і щуці, 12)

а рак червоний нам дарма.

Хоч ми й не робим революцій,

але й життя від нас нема 13) Драй-Хмара (сольо). А я ковчег покинув Ноїв,

прибившись на червоний шлях,

і муку слова заспокоїв

в ІНехеразадиних садах. 14)

Наосліп, охляп і юрбою

за словом слово ткне і мкне,

і Арарат за Магалою 15)

лякає товтрами мене. Хор Ми — неоклясики, завзято

милуємось на древній світ

Ії все не хочемо вмирати:

Гомер, Горацій, Геракліт. 16) Зеров і(сольо). Палю я ладан Аполлону,

покладений у саркофаг. 17)

З академічного амбону

чревовіщаю, яко маг.

Мій дар: кострица Буревію,

а Хвильовому мадриґал,

Загулові — калататія,

а Савчевкові — капітал. Хор. Ми —■ неоклясики, потужна

літературна течія.

Ступаєм дружно, харалужно:

Леконт де Ліль, Ередія! Могилянський і(сол ьо). І ія боєць за вищий рівень,

неоклясичний славлю хист,

та проспіває тричі півень —

і в "Правді" — отреченний лист. 18)

Масонський вигляд, жест лицарський

і під пахвою пук цитат, —

Мій Санчо-Панса—Луначарський,

а Маркс мій приятель і брат. 19) Хор. Поникни, гордий Пилипенку! 20)

Багато є у нас імен:

в нас Голоскевич, Титаренко, 21)

Сковорода і де Бальмен. 22)

Над українськими ланами

дух неоклясики буя,

і раз-у-раз чаюють з нами

Леконт де Ліль, Ередія! Сучасність (простягаючи руки й переходячи з рим на асонанси):

О, плем'я горде, неслухняне!

Не одвертайся, не тікай, —

■приїде в лоно Авраамле

до Соломона Щупака. 23)

Апотеоза.

Якихнебудь маніфестів "неоклясичної школи" годі було б шукати, бо ніяких "програм" вони не намічали. Та ,й сама назва "неоклясики" була випадкова й вказувала лише на те, що поети, яким її причеплено, хотіли вчитися у клясиків, цебто майстрів, які дали нам невмирущі зразки поезії* а це, розуміється, було не на руку "поетам", які нічого не хотіли

вчитися, ні стискати себе жадними нормами і ненавиділи все, що стояло вище їх. Заздрість, кар'єра та гроші були єдиними рушіями їхньої механічно-бездуш-

18) Могилянський написав був оповідання, де в негативному світлі

виставив героя, в якому всі пізнали Грушевського, що саме тоді пригрітий

був ласкою совстів. Не дивлячись на "отреченний шист" у і"Иравді", де Мо-

гилянський заперечував оті здогади, він попав в опалу, яка потягла за со-

бою заборону друкувати його речі.

19) Могилянський оперував охоче цитатами з Маркса, побиваючи своїх противників, і посилався на те, що Ленін, полемізуючи, згадує ім'я Моги-лянського у своїх творах. На літературному диспуті він, насадивши — окуляри, витяг з кишені якісь папірці і почав читати щось довге і нудне, що нагадувало критику турґєнівських часів і цілком суперечило тому, що говорили всякі представники пролетарських організацій. Скінчивши, склав окуляри і сказав: "Оце я вам прочитав, що писав Луначарський такого то року"... на що заля від такої несподіванки "вибухла шаленим реготом.

20) Пилипенко—голова літ. організації і"Плуг". Тоді ще персона грата, 'а потім розстріляний.

21) Голоскевич і Титаренко мали в руках своїх видавництво "Слово", яке видавало мало книжок, але зате тільки добірні речі. Сковорода — натяк на В. Петрова. >

22) Де Бальмен, якому присвячував дещо Шевченко, — натяк на Мих. Новицького, шевченкознавця, який писав про мочемордів.

23) Властиво не Соломон, а Самуїл Шупак, літератор — критик, редактор газ. "Большевик".

ної "творчости". Від тої "черні" відмежовувався Зеров в одному із своїх ранніх російських віршів, Якубовському присвяченому: і"И на стезях, нам уготованных, мы видим только, верь-не-верь,

разбойничков, увы! раскованных

и распоясанную зверь.

Но нас не тронет злая лапища,

мы очертим волшебный круг,

а в круге — муз святые капища

и цицероновский досуг." (1920)

У 1920 році "розперезана звірина" і "розкуті розбишаки" репрезентовані були, розуміється, не одною літературною шантрапою. Отож, окреслити зачарований круг, замкнутися у ньому — то був, може, єдиний у ті часи вихід.

Згодом довелося поборювати "гуртківство", бо приналежність до організації "Плугу" чи "Гарту" почали вважати за прикмету письменницького хисту і патентом на талановитість. На диспуті 1925 року Зеров казав: "Ми повинні протестувати проти гуртків-ства й гурткового патріотизму, гурткової виключности в наших літературних відносинах.. . Притаманність до гуртка як критерій істини, — проти

такого критерія істини у всякому разі ми повинні протестувати". Отож і неоклясики не становили гуртка. Дуже вірно схарактеризував у статті "Микола Зеров та Ів. Франко" ("Рідне Слово", ч. 6) неоклясиків Віктор Петров, який дуже близько стояв до тої групи: "Гуртківства не існувало. Зеров був тільки центром тяжіння.. . Були зустрічі друзів, і не було ні зборів, ні організацій, ані "основних завдань". Даючи повний простір один одному, неоклясики ніколи не окреслювали спільної для всіх рамки. Наявне становище речей переростало принцип. Не існували жадні обмеження. Ніхто нікого ні до чого не зобов'язував. І саме це ґарантувало міцність зв'язків. Свобода творчої манери й поетики була далеко більшою мірою характерна для представників групи, ніж "неоклясицизм" як такий. Не неоклясицизм є властивий для "школи неоклясиків", а свобода від неоклясицизму." Далі Петров цитує слова Зерова зі статті 1926 року, де той підкреслював універсалізм і внутрішню свободу як провідну засаду мистецтва, проклямованого неоклясиками: "Даючи повний простір один одному, вони ніколи не окреслювали спільної для всіх рамки. Однаково перекладали і "Залізні сонети" німецької робітничої поезії, і давніх римлян, і польськихромантиків. їм однакові гекса-метри і октави, чотиристопові ямби і вільний вірш. От чому вони воліють свою назву "неоклясики'" брати в лапки. . ."

Страшна плутанина понять в мізках молоосвіченого молодняка письменницького спричинилася до того, що мистецтво, яке черпало не з джерела сучасности і не замикалося в тісні рамки свого регіонального простору, почали вважати за щось вороже, ідеологічно шкідливе, та не бачили межі, яка ділить свідому майстерну стилізацію від звичайного наслідування і папужництва. Це було так, якби майстра, який по-мистецьки відтворює античну вазу, почали називати рабським наслідувачем; цебто плутали творче недолужництво з наймастернішою вмілістю філігранної роботи.

Це явище дуже влучно характеризує В. Петров у тій самій статті: "Письменники і критики, що звикли ототожнювати "українську літературу" з "реґіоналізмом"... кожен прояв а-реґіо-нального мистецтва

сприймають як не-літературу, як "мистецтво, що існує ради мистецтва". Вони, починаючи від Загула-Сав-ченка, розглядають якісну літературу як невластиво українську, як літературу на ґрунті літератури, і, змішуючи стиль з стилізацією, тлумачать твори, позбавлені ознак реґіоналізму, як наслідування, переробку і переспів. Реґіоналізмові народників і модерністів "неоклясики" протиставляють вимогу літератури "високого стилю", літератури, яка воліє не бути провінційним відгомоном російської або європейської, а опосісти рівноправне місце в колі світових літератур".

Неоклясики вчились у поетів, що твори їхні давно визнано за клясичні, зокрема у парнасців; звідси прагнення до доскона-лости, що його як "загальну лінію" намічає Зеров в одному із своїх сонетів:

МОЛОДА УКРАЇНА

Коли ж то Господи, мине нас цяя чаша,

ця староевітчина і повітовий смак —

ці мрійники без крил, якими так

поезія уславилася наша.

От Петька Стах, містечковий сіряк,

от Вороний, сантиментальна кваша.

О, ні! Пегасові потрібна інша паша,

а то — не вивезе, загрузне неборак.

Прекрасна плястика і іконтур строгий,

добірний стиль, залізна, колія —

оце твоя, Україно, дорога:

Леконт де Ліль, Хозе Ередія,

парнаських гір незахідне сузір'я

зведуть тебе на справжнє верхогір'я. (1921)

Тому й плекання чітких форм, про що говорить другий сонет Зерова "Клясики":

Ви вже давно ступили за поріг життя земного, лірники-півбоги, і голос ваш — рапсодії й еклоги — дзвенить ві тьмі аїдових доріг.

І чорний сум, і сірий жаль наліг

на беріг ваш — на скитські перелоги:

Вже ні жерці, ні маги-педагоги

не вернуть вас на наш північний сніг.

І ваше слово, стиль, калагатія — для нас лиш порив, недосяжна мрія і гострої розпуки гострий біль.

І лиш одна ще тішить дух естета, одна відроджує ваш ясний стиль ■"— ясна й дзвінка закінченість сонета. (1921)

Зеров зокрема вчився не лише у парнасців, а ще й у античних поетів, греків і переважно римлян. Завжди я його заставав за перекладом Вірґілія, Горація, Марціяла та інших, а всі поети вчилися мови у Зерова.

Багатство його словника було незрівня-не. Навіть Тичина і Рильський давали йому перечитувати свої рукописи, перед тим як їх друкувати. Це була людина, яка дивувала своєю незглибною пам'яттю, бо міг він цитувати цілими сторінками не лише українських авторів, а також Пушкіна та античних, знав історію переяславчан та родів їхніх, міг на вечірках без кінця сипати спогадами, зачаровуючи слухачів; прилюдні промови свої пересипав дотепами, коли бив противника, то нищив його ущент своєю спокійною іронією. За ту гострість багато людей ненавиділо Зерова, не любив його навіть такий письменник, як Підмогильний, вивівши Зерова у своєму романі "Місто* під іменем Світозарова. Поет, так немило трактований Сві-тозаровим, ніби то був (як мені під секретом довірив Підмогильний) Плужник. Я не знаю, оскільки описаний факт відповідає дійсності, але ж не раз доморощені письменники приносили критикам стоси своєї безвартісної продукції і вимагали, щоб її за два-три дні перечиталося. Розуміється, Плужника аніяк не можна зарахувати* до тої сірої маси. Але ж критикам, на підставі гіркого досвіду, доводилося бути стриманими, а часом і гострими до нових поетів, що їх бачилося вперше.

Щось "програмного" ледве намічено в одному з віршів Драй-Хмари:

"Я світ сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала променні глибоко урізались в мою ріллю. Люблю слова ще повнодзвонні, як мед пахучі та п'янкі, слова, що в глибині бездонній ' пролежали глухі віки".

Драй-Хмара справді вибирав слова рідкі й мало вживані, що не втратили свого золотого блиску, як втрачають його монети, переходячи з рук в руки.

Якийсь натяк на мету поета, дуже загально зформульова-ний, можна знайти й в одному вірші Филиповича:

"Не злато, ливан і смирну приносять троє царів, — весняну радість безмірну віщує соняшний спів.

І навіть дано Орфею не слова летючий дим — всевладну силу, щоб нею і камінь зробив живим".

Отже, мета поета — дати те сильне, потужне слово, що, подібно Орфеєвому співу, вміло б зачарувати звіра і камінь. Це, розуміється, не програма, а висока недосяжна ціль, яку повинен собі ставити поет: ділати на людські серця так, щоб з' камінних вони стали живими.

Що спільного могло таке наставления мати з наставлениям незчисленних одописців, що виконували "соціяльне замовлен-ня"?! Та врешті поетові й мовчати було невільно, якщо він заявив себе поетом; він мусів славити; що саме славити, це заздалегідь йому визначено. А визначав той невиразний "хтось", що не мав обличчя, ані індивідуальности, про якого я писав у "Проклятих роках ":

"Йому до дна віддати треба душу, щоб він пообтинав їй рештки крил... щоб, розкроївши скальпелем нам лоб, він кожну думку брав під мікроскоп... Мовчати ти не смій: співай, як птиці, хвалу йому труби і в бубон бий".

Цікаво спинитися ще на генезі віршів, писаних під заголовком " Саломея ". '

У Києві влітку 1919 р. в "Соловцовському" театрі була поставлена Вайлдівська "Саломея". Всі ми ходили на цю виставу, щоб упиватися чарівними (вайлдівськими метафорами та подивитися на пристрасний танець Саломеї, що його артистка мистецьки виконувала. Филипович реагував на цю виставу сонетом:

"Хай проклинав пророк Йоканаан під полотняним небом Іудеї, — над всім лунав лиш голос Саломеї, сліпили плечі і змііївся стан.

І пристрасть, мов незримий ураган, неслась в партер, до льож, до ґалереї, і захисту вже не було від неї, коли танок схопив тебе у бран.

Сліпа жаго, непереможна вродо! Ти спопелить могла б життя народу, ти засмутила б соняшну блакить!

Перед тобою голова кривава,

й своє життя ти віддаси за право

в людській уяві вічно жить!

Інакше поставився Зеров. З приводу танця Саломеї, який вона виконувала з головою пророка в руках, він, скривившися, сказав мені: "Це тільки семітська розпуста". Відповіддю його на вірш Филиповича був сонет, йому присвячений, якого знайдено в "Камені":

лТам левантійський місяць діє чари і колихає в серці теплу кров, там диким цвітом процвіла любов, і все в крові — шоломи і тіяри.

А з водозбору віщуванням кари гримлять громи нестриманих промов... Йоканаан... не ясний шум дібров, — в його словах пустиня і пожари.

І Саломея!., ще дитя (дитя!), . а п'є страшне, отруєне пиття і тільки меч і помсту накликає.

Душе моя! тікай на корабель, ■пливи туди, де серед білих скель — струнка, мов промінь, чиста Навсікая".

Останньому рядкові Зеров хотів надати редакцію: "Стоїть струнка, мов промінь, Навсікая", бо звучало б воно тоді ритмічніше; але я порадив зберегти слово "чиста" для контрасту з Са-ломеєю. Тему Навсікаї Зеров розгорнув у другому сонеті "Навсі-кая", де гелленську стихію вітав як цілющу, що рятувала від темної згуби азійсько-розпусної пристрасти, і це цілком відповідало його чистій натурі:

о>Ясна й цілюща, мов жива роса, рожевим сплеском еллінського моря йому сміється радісна краса".

Це була стихія того життєрадісного греко-римського мистецтва, яке потім вітав Хвильовий у своїй візії азіятського ренесансу.

Цікаво, що на тему "Саломеї" відгукнувая й Маланюк, умістивши в X ч. "Вісника" за 1935 рік два вірші, взявши до них мотто з Филиповича. Трактування теми у нього подібне до зе-ровського:

"Не в жовтій Іудеї — в Україні лунав пророка грозовий проклін, і дим рудий стеливсь в глибокій сині, а бив на шолох старовинний дзвін.

І далеч звала... Але блудний син, спинивши дух, в танець вдивлявся плинний, очей не зводив з пристрасної спини, з п'янючих істегон і крихких колін. Вона пливла в гарячій, млосній млі, невтомна і досвідчена у злі, гадюка у мереживі завоїв —

не Суламіта, що — як легіт піль, не Рут, що в колосках збирала біль, лиш Саломея — темна згуба гоїв!"

Іродіяда якось і мене втягла у своє зачакловане коло, коли дирекція харківської державної опери доручила була мені, перекласти лібрето Штравсової опери "Саломея". Скінчивши роботу, я поїхав до Харкова здавати її, і тут трапилася мені трохи кумедна пригода. Кімнати вільної в готелі годі було шукати, а година була вже вечірня. Отже, я, не довго міркуючи, пішов до театру. Відчинив мені сторож, що був уже добре напідпитку, й одразу погодився дати мені нічліг, ввів до своєї дуже теплої кухні, поставив на стіл дві величезні яєшні та горілку й почав частувати. Я спробував був відмовитися, але він так грізно стукнув кулаком по столі, гримнувши, що гості його не сміють відмовлятися, що я одразу побачив, що тут не до жартів. Жалкувати не довелося, бо яєшня була добра, та й горілка непогана, хоч і самогонна. По вечері гостинний сторож повів мене .до театральної залі й запропонував

приміститися на м'ягких кріслах. Я .спробував був лягти між 1-им і 2-им редом, бо з двох боків мав тоді спинки крісел, що не давали скочуватися на підлогу. Але господар мій заперечував: "Ні! Вам особлива честь! Лягайте у першому ряді". Він домагався цього з такою грізною настирливістю і п'яною упертістю, яка й тут не допускала жартів. Отже, я мусів поступитися і перебрався в 2-ий ряд, лише коли він пішов спати.

Дивна то була ніч: відкрита сцена з якимись фантастичними риштуваннями декорацій та бліде місячне світло, яке просотува-лося звідкісь згори, певно, крізь скляну баню, і робило все ще фантастичнішим. Але спалося добре. Ще 'сторож, мавши мене за актора, зауважив був, що певне я приїхав на другорядні ролі, бо, якби на перші, то директор заздалегідь зарезервував би був покій в готелі. Я, людина, що не може взяти жадної ноти, радо погодився з цією версією, і мій гостедавець мабуть дуже радів з своєї догадливости. Це якось зближувало мене з ним, сприяючи створенню відповідної, напівтовариської атмосфери.

На жаль, опера "Саломея" ні разу не пішла на український сцені. Голосові партії були надто важкі і вимагали для себе співців .з дуже великим діяпазоном, яких не знайшлося. Отже, праця моя, очевидно, даремна була.

Коло 1930 року Держвидав погодився був видати виготовлену неоклясиками перекладну антологію французької поезії, передмову до якої написав професор Степан Савченко. Антологія ця містила вірші найвизначніших поетів Франції і Бельгії. Зеров дав переважно переклади з Ередія і Леконт де Ліля, Рильський— Метерлінка, Филипович — Бодлера, Драй-Хмара — Метерлінка і Маллрме.Ядав поодинокі речі зРембо,Верлена,Вергарна, Мореа-са, Семена, Валері, Ґотьє, Леконт де Ліля. Включили й — ~тцо з таких поетів, як Аполінер і Кокто. Матеріял був зданий гру-ку. Але київські держвидавці певне самі злякалися своєї ^міли-вости, бо антологія ця так і не побачила світу і десь загинула у редакційних архівах. Втрата ця для української поезії неоціненна, бо переклади були майстерні. Саме тоді Драй-Хмара,

переклавши "Лебедя" Маллярме, написав свого вірша "Лебеді", що, опублікований у "Літературному Ярмарку", наробив стільки галасу. Дехто (як проф. Савченко) не радили йому друкувати, але поет не послухався. Вірш той мав форму сонета. Хоч він і досить відомий, але може не всім, тому дозволю собі навести його тут:

"На тихім озері, де мріють верболози,

давно приборкані, і влітку й восени

то плюскоталися, то плавали вони,

і шиї гнулися'У них, як буйні лози.

Коли ж дзвінкі, як скло, надходили морози

і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сни,

плавці ламали враз ті крижані лани, і не страшні були для них зими погрози.

О, гроно п'ятірне нездоланих співців !

Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,

що розбиває лід одчаю і зневіри.

Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття

веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,

де пінить океан кипучого жигвд".

Рептильна критика враз накинулась на автора, тавруючи цей вірш, як контрреволюційний. Даремне той опублікував листа, де зазначив, що під ,"ґроном п'ятірним" треба, мовляв, розуміти гроно французьких поетів-унанімістів, до якого належали Дюа-мель, Аркбс та інші.. Йому не повірили, та й важко було повірити хоч би тому вже, що слова "крізь бурю й сніг" віддавали наголовок однієї зі збірок Рильського. Алегорія була більш ніж прозора. З того моменту почалася нагінка на Драй-Хмару.

Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції і грозова хмара не промине на цей раз неоклясиків. Наприкінці того року я почав робити заходи, щоб виїхати за кордон. Небагато людей знало про те, що я рішив остаточно покинути край та шукати долі в невідомій "синій далечині". Якось на вулиці Зеров читав мені сонета, написаного мені на прощання, та ще не докінченого. Я мав зайти по нього за пару днів, але мені вже забракло часу на те. Лише 1944 року за кордоном я дістав отой, уже докінчений сонет, що мав заголовок "Капностес гайес" або "Капнос тес патрідос" (цебто "Дим батьківщини"). Ось він:

"Щасливо, корабелю крутобокий,

безпечно плинь під теплий небосхил

до Швабських гір, до голубих Антіл, в Кабул чи в землі запашної мокки. Хай не в'ялять тебе марудні доки, — і хай романтика твоїх Вітрил

набуде швидкости казкових брил, що ними кидавсь велет одноокий.

Та чи згадаєш ти в нових краях поржавілий і старосвітський дах, де огнище твоє колись палало.

І чи промовиш з почуттям легким; — Там цілиною йдуть леміш і рало, там зноситься Ітаки синій дим".

У мене справді тоді був плян їхати їв Кабул, а перше моє пристанище був Шварцвальд (у вірші: "Швабські гори"). Найбільше мене зворушив кінець віршу. "Поржавілий і старосвітський дах" — це дім о. Лаврентія у Баришівці, де я заклав був своє вогнище. Друга половина віршу була мені невідома ще, коли я писав рядки мого "Одисея":

"Пам'ятай: в'ється дим кучерявий з-над хат

і червона гойдаються маки

там, де рідна на тебе чекає Ітака

і занедбаний твій маєетат". Отже, підсвідомо я знав те, чого не знав ще Свідомо, і підсвідомо відповів на вірш друга, що лежав десь у Києві під його паперами. Як у нього, так і в мене антична І така спливла, як символ покинутої України.

Яка ж дальша доля неоклясиків?

Щодо Рильського, то пам'ятаю, як раз він мені на вулиці читав вірша, що,був відповіддю на статтю Якубського, яка констатувала, що поет "не йде в такт з добою". Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

"Коли доба нас дожене,

то й ми підемо в такт з добою".

Про дальший шлях Рильського я не говоритиму, а лише наведу з "Проклятих років" рядки:

"Чия ж рука здушила спів у горлі, що він забув і лет, і клекіт орлій? (Це ж доля всіх: віддати Божий дар, що ранками кропили чисті роси, вовчиці на поталу й срібний чар розвіяти..."

Про долю трьох інших товаришів мені довго нічого не було відомо, але знов таки: не знавши нічого свідомо, я певне знав підсвідомо, бо інакше в "Проклятих роках" рука не написала б:

"Брати мої в далекому вигнанні, що ваших голосів давно не чуть1... Якби ж то вам, серця одягши в кригу, згадати шлях, яким помчавея Ігор! Якби ж я Оелуром для вас міг стать і вам коня підвести за рікою! Якби ж я свистом гасло міг подать, чекаючи за темною тайгою!"

Всі вони опинилися на вигнанні...

"Десь під заметами, окутий льодом, у морі бурянім є дикий острів... Тут— нації краса і гордий квіт з уламків корабельних творить міт".

Дещо мені відомо стало з друкованих спогадів Підгайного, який бачив Зерова і Филиповича на Соловках. Зеров ніколи не міг виробити "норми", щоб дістати хліба. Та де ж йому, якому за молодших літ важко було орудувати " свято лаврентіївським колуном ", де ж йому було орудувати кайлом або лопатою, копаючи мерзлу землю! Филипович був похмурий, тримався осторонь. Коли евакуювали Соловки, їх бачили на пароплаві в гурті інших. Навіть у важких умовинах вигнання Зеров працював далі над перекладом "Енеїди". На жаль, загинуло кілька пісень того майстерного перекладу, що їх N. N. вивіз до Словаччини, бо там до його мешкання вдерлись якісь цигани-партизани, зробили трус, і після того трусу виявилося, що зникли оті пісні, писані за звичкою Зерова на вузьких півлистах, що формою своєю дуже надавалися на цигарки... Казали мені, що Зеров перекладав на Соловках і "Одисею". Не знаю, чи так воно, але було б це цілком можливе, бо ще в Києві я для нього виписав був чепурне видання Інзельферляґу, що в одному томі на тонкому японському папері містило в собі обидві Гомерові поеми

грецькою мовою. Як мені оповідалося, в'язні при евакуації своїй з Соловків не сміли нічого брати з собою з писаних речей, отже один з товаришів урятував рукописи Зерова, виліпивши ними в середині свій куфер і переліпивши їх звичайним газетним папером, щоб не видко було. Не знаю, чи і що взагалі з того врятовано для нашої літератури.

Один із віршів Зерова, писаних незадовго перед вигнанням, коли Зеров їздив до Московщини, шукаючи місця, де б йому можна було осісти, щоб урятуватися від нагінки на Україні, має за мотто слова Шевченкові:

і"А може ще добро побачу,

а може лихо переплачу?"

Вірш той такий:

"Тут теплий Олексій іще кріпиться зрана; Скрізь під ялинами хрумтить легкий льодок, і струмні талих вод до торфяних річок іще не гомонять... і сіра далеч тьмяна.

0 ні! в пустелі цій не випадає манна, ■сидить лише гризот неублаганний смок

1 душить тугою мій виснажений крок... Смутна, о земле, ти! Скупа, обітованна!

А може це не ти, а сам я туманіючи ж скоро у мені, о теплий Олексію, минеться туга, біль, розтане темний лід? Чи скоро пролісок проклюнеться для мене? і, рястом криючи утрати глибший слід, заграє, зацвіте надії тло зелене?" Але вже за якийсь місяць, перед 1 травням, його заарештовано, Сталося це після того, як восени перед цим Зеров переніс глибоку для нього трагедію — смерть єдиного сина. Ця смерть зробила його байдужим до всього і до власної долі. Усі обвинувачення на

Ъебе, що їх йому підсовував слідчий, він, не читавши, підписував, підкреслюючи тим, що всі ті "зізнання" вимушені, все наклепи і брехня, а тому не варто й читати. Зовсім іншої тактики дотримувався Драй-Хмара: він уперто заперечував усі брехливі на нього наклепи і не визнавав жадної йоти вини за собою. Та.це його не врятувало. Його . неприлюдно судила "трійка", заславши на Колиму у східній Азії. Отже, не було жадного способу уникнути незаслуженої кари. Присуд винесено заздалегідь, вже задовго перед арештом; залишалося тільки грати комедію, побавитися в суд, на якому не тільки жертва, а й слідчий знав, що аніяких фактів нема, а що доводиться їх видумувати. Бо чи ж не кумедним звучить обвинувачення, що такі далекі від політики люди, якими були оті кілька поетів-учених, організували страшну змову і готували атентати на можновладців?

Щоб усвідомити собі всю жорстокість кари, треба уявити собі, яку страшну трагедію переживав Зеров, втративши свого сина і дійшовши Д° стану цілковитої байдужости до своєї долі. В той саме час його арештовано і тягнено на допити. Мабуть, згадавши Шевченкові рядки:

"Один я на світі — стебло серед поля, його буйні вітри полем рознесуть",

Зеров 1934 року дише на смерть сина рядки: ,"То був щасливий десятьлітній сон. Тая повно кров у жилах пульсувала, і екстатичних сонць ясні кружала злітали в неба голубий плафон. І був там кожний рік на інший тон, на кожнім дні своя печать лежала, j доля, бачилось, така тривала, не знатиме кінця і перепон. ВМИТЬ розійшлося чарування щасне: осіяній день, тепло і сонце ясне побачили мене сухим стеблом. Стою німий і жити вже безсилий: вся думка з білим і смутним горбом немилосердно—ранньої могили". (20.IX. 34)

Мені недавно оповідала одна людина, що в 1934 році читала в Києві листа з заслання, в якому сповіщалося, між іншим, що Зеров помер на вигнанні, захворівши на тиф. Такі самі чутки ходили про Филиповича,

жінка якого, лишившись у Києві, збожеволіла з горя. Обом поетам у| "Попелі Імперії" присвячено оці уступи:

"ТаК прудко й борзо вітер нас поніс з-над лісу чорного над море Біле, що тільки назви місць, як маяки, крізь морок пїдсвідомости зоріли: Лухтонга, Кандалакша, Соловки і здав безмежні торфяні болота, березняку дрібного острівки... Хто хоче в тім бору перебороти самотній сум і ронить до долонь свої думки, немов крупинки злота? ЙомУ в дупгі Ще жевріє вогонь. Віддаючися тужним снам і мріям, що вітерцями обвівають скронь, він марить "теплим Олексієм". Усе в минулому, в колишніх днях. Кінець і радощам, і всім надіям.

Та іскри ще спалахують в очах. Згадає Київ7 щастя невтривале, і квітне вже журба його в словах:

."На кожнім дні печать своя лежала, і кожний рік там був на інший тон, і екстатичних сонць ясні кружала

злітали в неба голубий пляфон".

І далі ми пішли. Десь промінь злотний

у тундровій баюрі догасав,

і голубень гойдався в млі дрімотній.

І хтось болото заступом копав. Здавалось теж лице його знайомим, та зміненим, і я не пізнавав.

Наблизившись, спитавсь я, у якому він злочині попавсь, що мусить тут покутувати гріх.^хЯ був відомий

поет, а нині тільки нервів жмуте, він відказав: "Я' славив землю, вітер І радісний простір. І ось на суд

попав за те, за що скарав Юпітер того, хто зважився змігтися з ним. Читав я між зірок — небесних літер.

Мене не вабив слів летючий дим,

а влада співу, що дана Орфею,

щоб мертвий камінь став від чар живим.

Я вславив яру пристрасть Саломеї, яка жагою спалює поля. Упала туга, як важка керея,

і одягла мене, мов короля.

Хотів я стать над чорною ріллею,

як небо, гордий, сильний, як земля,

і скарано мене, як Прометея: Цей Урунт копає вже чимало літ лопата в ямба такт і в такт хорея".

Тут я пізнав того, хто, мов граніт,

обточував свої рядки різьблені, '

і вже хотів я дати відповіт,

та знову вихор налетів шалений, мене й мого супутника вхопив і довго мчав, як навіжений".

Щодо Драй-Хмари, то мені до рук потрапили його листи, писані з вигнання, які дають нам точну картину того життя на висланні і навіть описи природи, якою він, як поет, цікавився. З тих листів ми бачимо, що на перших порах засланцеві ведеться сяк-так, навіть непогано, якщо міряти міркою каторжного життя.

Але по деякім часі становище міняється. Режим Єжова створює умовини, при яких засланці мають вигинути. Драй-Хмара, людина крепка і кремезна, ворочає легко камінням, стає навіть стахановцем, але при тих нових умовинах сили його поволі тануть, життя згасає, згасає надія на поворот. З дивним чуттям! перечитував я ті листи, писані майже перед 10 роками, цей немовби привіт, що його приятель посилав мені з потойбік гроба, ці люд-ї:ькі документи, що розгорталипередомною трагедію людини невинної," назавжди відірваної від родини і рідного міста і закинутої в далекий край, чужий і негостинний. Але навіщо я буду говорити про нього, хай він сам, своїми словами заговорить до читача, мертвий до нас живих, мертвий тілом, але духом живий. Це листування мусить з'явитися окремою книжкою, повністю. Я ж подаю тут тільки невеличкі уривки, по кілька рядків із деяких листів.

27.У. 36. Чіта.

На початку червня буду, мабуть, у Владивостоці. Куди звідти направлять, не знаю — може, на Колиму. З Владивостока напишу, їду з ешелоном, де біля 1.500 чол.

2.УІ. 36.

Мене обвинувачували по ст. 54 парагр. 11,8... Брехливих наклепів не досить було, щоб віддати мене під суд, а тому мою 'справу виділено окремо. Особлива нарада постановою від 28.111. постановила за контрреволюційну діяльність засадити мене до пів-нічно-східніх таборів на 5 років. Думаю, що це Колима. Постанова особливої наради була мені

оголошена 13 квітня, а 16-го мене вивезли Києва. Я всіма способами намагався повідомити вас, щоб дістати дещо на дорогу, але дарма, і я поїхав, не попрощавшися з вами, мої любі. В Колимі рік зараховується за два, і тому я надіюся визволитися раніше... У вагоні спека, я сиджу в одній сорочці і граю в доміно. Я бачу, і в моїй уяві встає любий, дорогий Київ, ви, мої ненаглядні, і останнє побачення в півтемній комірці.

24.VII. 36. Приїск "Партизан".

Приїск у 600 км. від затоки Нагаєво, на лівому березі середньої Колими. Я живу в наметі з дерев'яними стінами, де розміщено 40 чол., і займаю місце на нижніх нарах. Намет стоїть на березі маленької річечки Ат-Урях, 2-3 метри завширшки. У цій гірській річці, що впадає в Колиму, ми щодня миємося, миємо начиння, перемо білизну і т. ін. Сьогодні я в ній купався... Природа середньої Колими... досить бідна. Це рідка тайга, що переходить у тундру. Росте тут переважно модрина, схожа на ялину, але має м'яку, запашну глицю. "Партизан" міститься у долині, звідусіль оточеній сопками. В цій долині росте наша верба, лозняк і ще якесь білокоре дерево, схоже на осокір. На торфяниках ростуть різні кущі. Сьогодні я зібрав цілий казанок голубики, що росте тут рясно. Між кущами голубики трапляється клюква, але вона ще не поспіла. На диво] я знайшов тут цілі плянтації шипшини. З звірів бачив тільки зайця, підстреленого стрільцем по дорозі з Магадана в "Партизан". Чув я спів пташок, та не бачив їх і не знаю, що то за птиці. Горобців і ворон, що трапляються скрізь в європейській частині СССР і в Сибіру, тут немає.

В "Партизані" я зустрів одного студента кам'янець-поділь-ського університету. Ми з ним сприятелювалися, і він мені де в чому помагає. Дістав мені, між іншим, "Кобзаря", що для мене велика втіха, дарма що це старе видання з великими пропусками і грубими помилками.

31.VII. 36.

Сьогодні дуже спечний день, і я купався. В минулому листі, описуючи природу приїска, я забув сказати, *що сопки, що його оточують, покриті суцільним килимом фіолетових квітів, схожих на фльокси. Тому здалека здається, що сопки фіолетові... Вве-чорі (тепер коло 8) сів на березі малого Ат-Уряха писати вам листа... Я так сумую за тобою і мамою твоєю, що й не сказати... А річка за спиною все дзюрчить і дзюрчить, і це дзюрчання заспокоює мене.

6.VIII. 36.

В місцевій бібліотеці белетристики нема. Белетристичні твори трапляються як виняток. Але зате є часописи, де, попадаються і художні твори, і критичні статті... Дні течуть швидко, майже непомітно, бо один скидається на другий. Тільки вихідні дні виділяються: в ті дні я читаю, голюся, пишу вам листи, ходжу в тайгу по ягоди і гриби... Період комарів уже закінчився. Починається період мошкари. Це такі кровожерливі істоти, що їм не дорівняють ні підступні комари, ані нахабні мухи, що їх тут удосталь у нашім наметі, ані навіть ґедзи... Від укусів робляться невеличкі пухири, що страшенно сверблять протягом цілої шестиденки. Від мошкари рятуємося накомарниками, тому скидаємося на дам під .вуалями... Як ви живете? Зрозумійте, що після 5 квітня я вас не бачив і нічого, абсолютно нічого не знаю про вас...

18.VIII. 36.

Працюю, як працював раніше. Зробився ударником. За серпень дістану стаханівську картку на харчування... Сьогодні знов був у тайзі, збирав голубику й гриби. Хороше в тайзі: навколо пахне модриною, у просвітках синіють сопки, під ногами м'який, м'який мох... Вже вечоріє. Сопка, яку видко з нашого барака (нас перевели з намету в просторіший і тепліший барак), схожа на хмару. Я думаю за вас, мої любі. Як далеко ви, як далеко!

24.VIII. 36.

Листи йдуть повільно, місяців зо два. В тайгу сьогодні не ходив, почував себе втомленим. Вчора було кіно —■ йшов "Чапаєв", але не звуковий. Я досидів до половини картини й пішов геть, бо сидів далеко й погано бачив... Сезон добування металу кінчається 10 вересня. Що робитиму далі, не знаю,.. Були приморозки... В бараці у нас залізна піч... І я на цій печі підогріваю чай, сухарів уже не сушу, бо хліб випікають добрий тепер, і його не треба підсушувати.

Зї.УШ. 36.

Дерева жовтіють, дні сіріють і стають похмурі, рідше світить сонце. Я сьогодні не ходив до тайги... Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати або вірші писати. Читаю тільки у вихідні дні, а про вірші тільки мрію... 5 книжок, що відносяться до роботи про Данте, я привіз на Колиму, але вони покищо лежать у мішку. Не знаю, чи скористаюся з них для наміченої мети.

6.IX. 36.

Я досі не дістав від вас ані одного листа... Про одержання 2-х телеграм я вже писав. 1 вересня прийшла третя... Ви питаєте, що посилати мені. Повторюю, що не треба ні речей, ані грошей: одежі, білизни і взуття маю досить, а грошей на те, щоб викупити пайок, вистачає...1 В пачках посилайте сало, часник і сушені овочі... За серпень дістав стаханівський пайок: банку консервів з городини і півбанки гороха з мясом... Мені потрібні тільки продукти, що мають у собі вітамін С. Тому прошу прислати сала й часнику... Сьогодні цілий день падає мокрий сніг та тане. Скрізь калюжі і болото. Ми ловимо поліна, що пливуть річкою і палимо в залізній печі, що стоїть серед барака. На печі десяток чайників. Ми п'ємо чай і гріємося. Північно-гірсько-промислова управа, до складу якої входить "Партизан", дістала цими днями поздоровлення від тов. Сталіна, Молотова і Берзіна (директор Дальстроя) з приводу перевиконання річного пляну. Бригада, де я працюю, дістала подяку, їй обіцяно кращі побутові умовини.

12.IX. 36.

Праця в забою скінчилася, і бригада, до якої я належу, перейшла на лісові заготівки. Це багато легше. Працюю з 10 вересня в тайзі, куди раніше вихідними днями ходив по ягоди.

6.X. 36.

Вже 3 дні стоїть чудова погода — ясні, сонячні дні. Я вчора рубав мох без бушлата... В одній ґімнастьорці. Годують покищо непогано, краще, ніж на ^Партизані" (я дістаю стаханівське живлення). Обід завжди з 3-х страв, вечеря з двох, а на сніданок дають кашу або шматок риби та пампушку.

Сьогодні я читав Майрінка "Der Golem"... і Ан. Франса "Genie Latin"... Книжок тут, здається, багато, та вони не упорядковані.

18.X.36. Неріга.

Я перевиконав норму: законопачував мохом їдальню, що будується тепер... сиджу за столиком біля вікна, що виходить на півд. захід. Сонце сідає. За кілька хвилин зникне за сопкою, що вкрилася тонким шаром снігу. Лівіш від тої— сопки, далеко, далеко, мабуть км. за 50, синіють дві сопки. Коли в думці провести від тих сопок лінію далі на півд. захід, то вона десь перетне Україну, може, Київ, мій рідний, прекрасний город, де ви двоє, ти, Нінусю, і ти, Оксаночко... З теплих речей нам видають валянки, міхові шапки і ватні штани. Згодом дадуть півхутряники... Тепер у мене нова праця. Вечорами займаюся з 2-ма групами товаришів російською мовою. То націонали: грузини, корейці тощо. Вивчаю англійську мову.

29.X.36.

Я тепер працюю на болері. Дежурства бувають у різні години дня й ночі, і тому я сплю іноді днем. Дні тепер дуже короткі, 6 або 7 годин, і коли засну вдень, то писати ніколи, а вве-чорі у мене заняття в гуртках російської мови... Недавно у нас був концерт. Я виступав з 2 віршами своїми (Пісня комбайнерів і Стахановець)... Завтра знову концерт, де я буду деклямувати теж... Тепер морози доходять до 45 ступнів, та я їх не почуваю: це те саме, що в Києві 15.

12.XII. 36.

Тебе чомусь лякають назви — Ортукан і Неріга. Це, здається, якутські назви,, і нічого в них такого нема... Морози тепер доходять до 50 ст.... Вчора був концерт, я читав свої "Соняшні марші".

12.1. 37. Неріга.

У нас незабаром постановка чехівської "Свадьби". Я виступаю в ролі Жигалова. Приймаю участь у хорі. В репертуарі багато укр..пісень ("Прощай, славо"; "Город рідненький", "Летить

галка через балку"). Читаю тепер "Життя Мікель-Анжельо" Ромена Ролляна.

28.1. 37.

Чи повезуть пошту на собаках, чи на оленях, чи пароплавом весною, — чи не однаково? Колинебудь ті листи попадуть у рідні руки. Живу я тепер трохи ліпше, фізично майже не працюю, бо ввесь час іду на педагогічну працю... Громадської праці у мене по шию... Погода на Колимі тепер добра: мороз ступнів ЗО. Це вважається майже як відлига.

6.ІЇ. 37.

11 або 12 буде пушкінський вечір. Я зачитаю вірш Лєрмонтова >.На смерть поєта"... Нудно без ваших листів, а ще довго чекати колимівського маю!

12—18 лютого 37.

Як же ви живете, мої любі? Мені приємно уявляти вас на Садовій, бо знаю там кожний куточок. Коли настане той день, що я постукаю до вас, і ви мені розкриєте свої обійми? О, якби він скорше настав!

24.11. 37.

Що ви тепер робите? У нас 5 година вечора, — у вас, значить, 9 ранку. Певне, ще лежите в постелі... А листів нема як нема. Будуть, мабуть, лише в травні.

8.III. 37.

Ось уже 8 березня! У вас уже тепло... Небо блакитне, капає з дахів, горобці цьвірінькають, вигріваючись... Я навіть на такій Еіддалі почуваю київську весну... Але й тут наближається весна... Сонце (воно ж і тут, і там те саме) підбивається все вище й вище і здорово стріляє крізь віконні шиби мені в голову. Вони вдень майже чисті, але вночі знов примерзають, покриваючися ріжноманітними визерунками. Вночі ще дуже холодно: ранкові морози досягають 45 —■ 50 ст. Недавно спостерігав я північне сяйво. Прекрасне видовисько.

Сьогодні мені сумно було. Я ввесь час згадував "Осеннюю любовь" Блока (з "Снежная ночь", початок: "Когда в листве сырой и ржавой") Прочитайте, коли ще маєте Блока.).

... "Среди упорной борьбы и труда"... співає патефон. Я закінчую листа.

Осенняя любовь

Когда в листве сырой и ржавой Рябины заалеет гроздь, — Когда палач рукой костлявой Вобьет в ладонь последний гвоздь, —

Когда над рябью рек свинцовой, В сырой и серой высоте, Пред ликом родины суровой Я закачаюсь на кресте, —

Тогда — просторно и далеко

Смотрю сквозь кровь предсмертных слез,

И вижу: по реке широкой

Ко мне плывет в челне Христос.

В глазах такие же надежды, И то же рубище на нем. И жалко смотрит из одежды Ладонь, пробитая гвоздем.

Христос! Родной простор печален! Изнемогаю на кресте! И челн твой —■ будет ли причален К моей распятой высоте?

27.111. 37.

Я так стужився за вами! Здається, ціла вічність проминула відтоді, як бачив вас у півтемному тамбурі лукіянівської в'язниці. Любі, любі, ви й не знали тоді, що швидко не побачите мене... Спазми в горлі... Не можу писати... Сьогодні напишу заяву про помилування на ім'я т. Сталіна.

12.IV. 37.

Мені часто сниться, що я з вами. Нещодавно мені снилося, що я був у Тростянчику й плакав, знаючи, що мушу покинути його. Ну, що ж? "Сан е лажа", як співається в сербській пісні, а дійсність зовсім інша.

18.IV. 37.

Вночі бувають приморозки, а вдень так п-рипікає сонце, що сніг починає танути, і валянки пропускають воду. Через те я починаю застуджуватися.

24.IV. 37.

Не забувайте час од часу надсилати мені свої знімки. Добре, якби ви зфотографувались у вашій же кімнаті, щоб я міг пізнати знайомі речі, вікна, двері...

30.IV.37.

Тепер працюю в лісі. Робота від 7 ранку до 4 попівдні. Заготовлювання дрів. У лісі ще багато снігу. Сонце світить так, що очі болять. У мене вже три дні сльозяться очі, хоч і надягаю темні окуляри. Це від того, що один день працював без окулярів.

6.У. 37.

Сьогодні роздано 100 листів, але я не дістав жадного... Сьогодні я працював у лісі до 3 години дня. День був чудовий. Сонце так пригрівало, що я змушений був пиляти модрини без тілогрійки — в одній ґімнастьорці. Тільки валянки у мене низькі: провалишся у рихлому снігу, і в валянки попадає сніг. Я обмотую коліна, закриваю щілини, та це мало помагає. Коли валянки зовсім промокнуть, я йду до багаття сушитися. Ми працюємо вздовж річки. Береги її стрімкі і скелясті... За берегами по один і другий бік височіють сопки, покриті снігом і модринами. Дуже мальовнича місцевість! Природа прокидається. Верба низькорс ла вже

покрилась пухнастими, м'якими бруньками. На пол. ках, де розтанув сніг, зеленіють і червоніють листя брусниц*. Я сьогодні знайшов 4 ягідки! Які солодкі! Єурундук (звірик з су-слика завбільшки з рудавою шерстю і чорною смужкою на спині) вже бігає по снігу. Я бачив ведмежі сліди. Природа скрізь гарна. Вона, як мати, мене пестить і втішає. Я люблю природу.

12—18.У. 37.

Працюючи в лісі (17.У), я побачив метелика. В лісі ще глибокий сніг. Тільки на пригорбках розтанув він, де багато солодких ягід минулорічної брусниці та клюкви. І так дивно було бачити тріпотливі крильця метелика, що літав над білим покровом снігу. Образ цієї комахи переніс мене в Київ, у Пролетарський Сад, де так часто я бував і сам, і з вами, і де давно вже блищать молодим, свіжим і ще липким листям стрункі тополі і круглогруді каштани. Яка саме тепер гарна димчаста далечінь розлитого Дніпра!.. Востаннє я бачив Дніпро ввечорі 16 квітня 1936 року, але тоді він був олив'яний:, похмурий, непривітний, як і моя думка. Таким він мені тепер не уявляється. Я бачу його в ореолі золотого, осяйного дня, рівного якому нема в цілому світі. Вигрі-

ваючись під скупим колимським сонцем, я згадую рідне, ласкаве,

київське сонце. і

24.У. 37.

Дістав од вас листа від 20 — 31 березня. Це перший лист, що, розбивши охотські льоди, сповістив, мене про ваше життя. Що було перед тим, невідомо, бо нема ні одного листа, висланого з Києва зимою. Але й в цьому, одержаному 19 травня листі стільки горя й печалі, що я сп'янів від них, як у ті дні, коли я вперше опинився на Лукіянівці (5-20 вересня I935)...

І знов обвугленими сірниками

на сірих мурах сірї дні значу,

і без кінця топчу тюремний камінь,

і туги напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори

і доганяю молоді літа,

лечу в далекі голубі простори,

де розцвітала юність золота.

— Вернітеся, — благаю, — хоч у гості!

—■ Не вернемось, — гукнули з далені.

Я на калиновім заплакав мості...

І знов побачив мури ці сумні,

І клаптик неба, розп'ятий, на ґратах,

і нездрімане око у вовчку...

Ні, ні, на вороних уже не грати:

я в кам'янім, у кам'янім мішку.

Більш за все мене турбує здоров'я Оксаночки... Ти пишеш, що вона має погане живлення. У мене розривається серце, що я не можу допомогти вам... Ті два місяці, що я працював як педагог, жадного заробітку мені не дали. В ощадній касі у мене щось із 280 карб. З них я лишу собі 80 к., а 200 к. відішлю вам, бо нащо мені гроші? Пайок мій коштує 38 к., а більш нема чого купувати. Крім того, я піду в забой, де при напруженій праці, може, щось і зароблю. Правда, на "Партизані" я теж працював у забої, але, не дивлячись на всі мої старання, норми виробити не міг, а не виробити норми — це значить нічого майже не заробити: заробіток починається саме по "виконанні стовідсоткової норми. Я хочу хоч дещо вам послати, бо знати, що ви бідуєте, що донечка моя від недоїдання хоріє, і не помагати вам — це мука, ні з чим незрівняна. 6 — 12.VI. 37.

Вчора, повернувшися з праці, дістав від вас 2 листи... Я читав листи, і сльози (не радости, не печалі, а скоріш полегші) лилися рясним струменем. Горе, що накопичилось у серці за стільки днів і безсонних ночей, вилилося в цих сльозах. По кількох гарячих днях (температура підносилась до 40 ст.) знов похолоді-шало. Сьогодні, 12 червня, йде сніжок, і сопки знов побілішали. Розуміється, це не надовго, бо літо тут взагалі гаряче.

Цро пачку 686 писав вам уже не раз. Я цеї пачки не дістав. На "Партизані", куди вона була заадресована, її дістав за фальшивим, підробленим дорученням хтось інший.

18 — 24.VI. 37.

Сьогодні, 24 червня, я ці гроші надіслав вам телеграфом. З них 150 к. це ті, що ви їх мені минулого року послали, а 50 к. зароблені.

14.УІІ. 37.

Я тобі вже писав, що на лиці в мене появились фурункули. Спочатку один, потім ще три, а пізніш ще один... Через оті чір'я я майже місяць не голився, заріс бородою, наполовину сивою, і став схожий на діда.

6.IX. 37.

Починаючи з квітня, працюю знов фізично: до 27 травня в лісі, а до останнього дня в забої. Як виглядаю? За літо дуже схуд, досивів, постарішав. Так кажуть мені товариші, та й сам я бачу, дивлячись у дзеркальце/що його має мій сусід у бараці. А взимку, коли я був на педагогічній праці, виглядав непогано... Подушка в мене є, але набита травою. За зиму вона стерлася на порох, а тому я хочу її викинути й замінити стружками, якими набито мій матрац. Не дуже м'яко спати на стружках, але по роботі швидко засипаєш і не почуваєш, чи тверде, чи м'яке у тебе ложе.

11.IX. 37.

... У мене на правій руці появився фурункул, рука розпухла, і працювати нею не можна, розуміється. Сьогодні, 11 вересня, я теж звільнений від роботи і тому користаюся з вільного часу, щоб закінчити листа. Правда, від писання трохи болить рука, та терпіти ще можу... Я. вихожу "на вулицю" (надвір) у півхутрянику і валянках, що їх передала

мені у тюрму Вітуся і що їх я зміг довезти (і донести) до Неріги... Подав у комісію... при ЦИК заяву про помилування... Надіюся, як надіються багато людей...

Ще ти пишеш, Нінусю, .що ми заживемо знову "по-доброму". Невже те особисто наше життя, яким ми жили до 1935 року, було недобре? А я те життя все вважаю за добре і приймаю, і люблю, і люблю з помилками і хибами. Радо вірю, що страждання оновить і очистить наші душі, що ми станемо ліпшими і вищими, —• але не можу не любити наше минуле життя: Тростянчик, і Кам'янець, і Київ, усі вони по-своєму прекрасні, і про це навіть слід написати віршами або прозою.

Ось уже 2 місяці, ще ви в Белебеї, але листів білібейських я ще не дістав.

18.IX. 37.

Не дістав досі від вас ні одного листа, хоча вже понад 2 місяці, як ви переїхали в Белебей. Звичайно листи з Києва доходили за ІУа місяці. Три дні тому дістав листа від Тіни, де вона пише про ваш від'їзд. Ніяк подробиць про виїзд нема. Сказано лише, що майже все ліквідовано, за винятком моєї бібліотеки.

6.X. 37.

У нас уже зима. Сніг випав 28 вересня і, розуміється, вже не розтане. Вранці бувають морози до 25 — 35 ст. Погано тільки, що тепер сніг мокрий: прилипаючи до чобіт, він тане, всмоктується в шкіру, і через те ноги промокають. Я дуже це відчуваю, бо мої чоботи дуже погані, а товщу, щоб помастити, нема ніякого. Декілька разів мої ноги деревеніли від холоду, а по цьому я відчував ревматичний біль у руках та ногах. Ходжу тепер у бурках, що їх мені ще в Києві передала Вітуся: надягаю на них кальоші, обв'язую мішком і так рятую себе від мокроти. З 9-го

вересня працюю в лісі. Рівняючи до минулої роботи, ця здається відпочинком.

18.XI. 37.

Цей лист буде останній у цьому році, бо поштове сполучення з континентом уривається аж до наступної навігації. Правда, ми— • нулого року писав ,я і взимку, та не бачу тепер сенсу у цьому: листи доходять рівно через півроку. Буду обмінюватися телеграмами — приблизно раз на місяць: частіше невільно.

Тепер я працюю в забої, та не на основній, а на підручній роботі, а саме топимо сніг, щоб поливати доріжки, якими вивозять добутий торф. Разом зо мною працює один земляк. Ми з ним набираємо снігу в 'сани-короб, підвозимо до казана, накидаємо в нього, а тоді пиляємо дрова і розпалюємо під казаном. Тепер морози доходять до 45 ст. ... Здоров'я ще не зруйновано, але всі кажуть, що я дуже постарівся за цей рік. Це тому, що я відростив бороду, а вона сива, — ось тому мені й кажуть усі: "діду". Крижі мені трохи болять. Я піднімав важкі відра і трохи повередив їх... Далі у мене потріскалися п'яти... Нарешті остання хвороба —сверблячка по всьому тілі. Гадаю, що це на нервовому ґрунті. Перерва 4 місяці.

16.IV. 38.

Мої дорогі, мої ненаглядні, мої кохані, мої любі, не знаю, як ще вас назвати. Я так за вами тужу, так хотів би вас бачити, що важко й сказати і на папері віддати.

Сьогодні нарешті знайшов вільну хвилинку, щоб написати вам листа, а перед тим, повірте, ані хвилиночки не було часу. Прийдеш з праці і такий стомлений, що й думати не хочеться, не те, що писати. Швидше у постіль і спати, щоб відпочили руки й ноги...

Я дуже, дуже схуд. Запаси товщу, що відкладалися у мене на животі і грудях, зовсім зникли. Груди — це шкура та кості: всі ребра видко. На руках і ногах понадималися жили, як у старих людей. Організм взагалі і в цілому ослаб, хоч і не переніс ніякої важкої хвороби. Іноді по обіді ледве плентаєшся на роботу і думаєш, як це ти будеш двигати кайлом, лопатою, але потім перемагаєш ту кволість, починаєш рухатися і входиш у норму. Більш за все руки болять мені, бо руками доводиться більш за все працювати, а вони у мене слабосилі, як у дитини. В ногах і плечах є ще сила. А в руках нема. Іноді крижі болять. Тільки-но підійму щось важке, камінь, чи колоду, і вже готово: дні на три, на чотири забезпечено гострий біль — ні встати, ні сісти...

Мені часто сяться смачні речі, і більш за все я про їжу думаю... Раніше я думав про філософські матерії, а тепер думаю про шлунок, — так усе міняється.

Речей у мене майже ніяких нема. Що з Києва привіз був, те майже все пропало. Але мені жадних речей і не треба. Тільки жалко мені листів і знімок, що їх хтось потяг і скурив.

2.УІ. 38.

Мої любі, мої дорогі, пишу вам другого листа.' Першого відіслав з Неріги 16 квітня. Можливо, що ви його вже одержали. "Само собою напрошується питання, чому такий великий інтервал між цими двома листами. 17 квітня я несподівано відійшов з Неріги в етапі попав в Ортукан, не пробув1К місяці (17.4.—30.5). Протягом того часу я дічого не міг написати вам, навіть телеграми послати не міг, хоча знав, яка це мука для вас не мати впродовж 2Уі місяців жадної звістки про мене...

Що вам написати про цей відтинок мого життя?.. Я ввесь час страждав безсонницею — не спав 3 тижні, бо не мав ні місця, ані постелі, а було холодно в неопаленім наметі, надворі стояв 30-ступневий мороз, і вітер часто стрясав полотняний діравий дах і

підмивав нижні краї намету, обдаючи крижаним подихом груди тих, що спали, розмістившися на підлозі. Сидів я на страві Swietego Апгоїш^о, дістаючи її раз на добу (400 гр. хліба, 50 гр. риби і черпак так зв. баланди), — тому насилував свою уяву, малюючи собі стіл, повний найсмачніших, найрясніших, жирних і солодких страв з гострими, пряними приправами, з запашними сосами, з свіжими овочами, і натуральними виноградними винами. Я часто згадую мамині обіди в Тростянчику. Який смачний був короп, фаршований або в маринаті! Тільки й об'їдатись! А борщ зі сметаною! Я таких борщів потім не їв. Правда, пісний борщ, з грибами, маслинами і вушками ще смачніший від скоромного. А які смачні мариновані груші, яблука, сливки і вишні подавалося у мами на стіл до пряженої качки або до котлет! Я вже не кажу про мамалиґу, яку я любив їсти з молоком. Але гречаних лежнів зі свіжим сиром, ледве підрум'янених з одного боку, та ще зі сметаною, я й згадувати не можу. Ах, як часто я їх в уяві їв, нудьгуючи в проходах, набитих людьми, що вешталися! Не,забув я і маминих сирних пасок, ванільної та шоколяд-ної, ані мазурок її та баб, таких запашних, що впрост у роті танули, коли їлося їх до чаю, наполовкну заправленого ромом або вином. Згадую я і колеґіятські обіди, і наші, на Садовій, що рясніли городиною з фаршом (кабачки, помідори, сині баклажани, голубці і т. п.), молочними стравами, що я їх так люблю, та солодкими бабками зі сметаною і варенням, киселями та компотами. А на столі у нас завжди пінилися великі келихи з пивом. Як смачно воно пилося після поросяти з хріном або після пилава, цебто, жирної баранини з рижком! Згадую і каневецькі прості, невибагливі, сільські страви, в яких усе ж багато своєрідного чару та ориґінальности. Та більш за все запали мені в пам'ять іменинні вечері. Ось великий, важкий дубовий стіл, покритий білим обру-сом, а на ньому у симетричному порядку горілки, настояні на цитриновій або помаранчевій шкоринці, на кориці або гвоздиці, на шафрані або ванілі, зубровка, гірський дубняк, англійська гірка, коньяки різної .кріпкости, спотикач, наливки (вишнева, слив'янка, чорнопорічкова, малинова, вина, солодкі, кислосолодкі і кислі, портвайн, мадера, малага, токай, мускат білий і рожевий, барзак, шато-ікем, кахетинське, столове, рислінґ і т. п. Спочатку наку-штуємося холодних закусок. Ось дунайський оселедець або керченський, з цибулькою, з

перцем, з помідорчиками; ось баклажанний кав'яр; ось мариновані грибки; ось севрюжка вуджена; ось баличок осетриний; це — скумбрія маринована, вуджена і свіжа пряжена; це навага з цитронкою, далі жирні шпроти, бички в томаті, гострі кільки і солодкі ніжки крабів. Тепер холодна м'ясна закусочка: холодна телятина з яєчком та зеленою цибулею; шинка, ковбаса краківська, московська, українська, міланська; паштет, холодець з ніжками і хріном, холодець з судаком. По маленькій перерві наливається карафки горілкою, наливками і винами та подається гарячі страви: бульйон з пиріжками, або проціжений гороховий суп з сухариками; пряжена індичка з печеними яблуками; ковбаски з тушеною капустою і гірчицею; біфштекс зі смаженою картоплею та огірками; смажені карасі у сметані; пельмені гарячі; пудинґ; бабка саґова або рижова з цукром або варенням; мус вишневий; компот ананасовий; диня і кавун. Знов маленька павза, подається пиріг солодкий і чай. До чаю цитрина,, сир швайцарський і ГОЛЛАНДСЬКИЙ, сирки шоколядові і ванільні, ром, тістечка, торти сливкові і мікадо, цукерки, лікери і овочі: яблука, грушки, виноград, помаранчі, мандарини, банани,

ананаси, гранати, морелі і т— п. Все це можна запивати сідром, крюшоном, оранжадом (цитринад з вином, овочами і крижинками). Наприкінці морозиво —■ тутті фрутті та абрикосове.

Признаюся, я багато зіпсував паперу на перерахування цих страв, а всім тим я один час жив. Тепер воно минулося. Я повернувся до реальної дійсности, дістаю пайок по 5-ій категорії і клопочуся про перехід хоч би на третю категорію. Так, я забув сказати, що перекинули мене на річку Утіная... Працюю тут з 31-го травня, здіймаємо торф і скидаємо у річку. Сьогодні, 10 червня, звільнений через хворість — на 'сердечному ґрунті; набрякла права і почасти ліва нога, а також жила.

15.УІ. 38. Р. Утіная.

Досі не дав вам телеграми, бо не мав ані копійки... Завтра певне дістану 3 карбованці... Утіная — це, дійсно, річка, маленька, гірська,

бурхлива, що впадає в Колиму. Над сопками блакитне, майже українське небо, покрите легкими білими хмарками.

16.VI. 38.

Хворію, як і раніш. Досі ще не здобувся на гроші на телеграму... Я, здається, писав, що приїхав на Утіну 31 травня і 31 пішов на роботу. Перші два дні працював на механічній одкатці: проштовхував тачки по тросу вниз. Наступні 2 дні возив тачку. Потім вивантажував автомашини на трасі, вантажені галькою, і плянував нову дорогу. Останні два дні працював на річці, скидаючи гальку і торф у воду. На цій останній праці я захворів.

З речей, що з дому, у мене не лишилося нічого: все розгубив я на Нерізі і в Ортукані: властиво не розгубив, а обікрали мене. Лишилося у мене тільки два листи ваших, один твій, Ні-нусю, другий твій, донечко. Я їх беріг, хоч в Ортукані мене дуже просили курці, що не мають цигаркового паперу, дати їм ці листи викурити. Я все ж їм тих листів не дав, бо збирався з ними... а доля рішила інакше, і вони для мене тепер ще дорожчі.

29. VI. 38.

Не думай про те, що я постарішав—пора, моя люба... Хвороба моя (набряклі ноги) минула, і я знов працюю. Спочивав 10 день. Працюю на Бурарі, дерев'янім кориті, що міститься високо, де промивають метал, працюю вночі, — з 9 год. вечора до 7 ранку... їжу дістаю тепер за 4 категорією. Вона міняється щодекади: 'скільки виробиш, стільки й страви дістанеш... У мене тепер ані копійки, нема на що викупити ларковий хліб, та де я на це дістану карбованця, не знаю. —

30.VIL 38. Р. Утіная.

Продовжую писати листа 6 серпня... До 2 серпня працював у забою на р. Утіній, а 2 серпня пішов на медкомісію, яка з іншими слабими, хворими та інвалідами відправила мене в Усть-Та-єжну... Куди мене пішлють, не знаю... Ясно лише, що на приїск ми не повернемося. І утінська, і усть-таєжна комісія знайшли, що у мене міокордит і, як наслідок, набрякання ніг...

В моєму житті теж нічого "цікавого і радісного": я відбуваю кару. Працюю, їм і сплю за дзвоником, і ніколи мені навіть листа написати. Хіба що захворію та дістану звільнення.

. 20.VIII. 38.

12 серпня мене з Усть-Таєжної відрядили на приїск експедиційний. Напишіть у Київ, щоб усі, склавшися, мені послали 50 к., бо з квітня цього року у мене в кишені не було ані копійки. Я не можу викупити ларьок і послати телеграму.

Чотири останні листи Драй-Хмарині загинули. Вони були най-жахливіші з усіх і малювали, як його життя поволі наближалося до кінця, як догорало воно, мов свічка. Останній з тих листів містив у собі такі рядки: "Я не можу тобі писати... Якщо я не спочину, я падаю на роботі, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...".

У "Попелі імперій" Драй-Хмарі присвячено цей уступ:

"Десь за горами край землі — Камчатка.

Ось Колима і приїск Ортукан.

О, тут блакитно квітне тільки згадка

про те, що є на світі рідний лан,

та згодом пориви приспить навіки

північний, вітром гойданий туман.

У натовпі, де майже всі каліки,

я мов когось знайомого уздрів, .

що клав на тачку камені великі.

І я спитав: "Чи з дальніх ти країв?"

І він, на час важку урвавши працю,

здивований, на мене очі звав:

і"У цьому стовпищі всіляких націй

плекаю в серці я простір Дніпра,

і степ, і млосні пахощі акацій...

О, хтось єдиним розчерком пера

все загасив. Скололи гострі глиці

мій мозок. Душу обросла кора.

Та пам'ятаю гомін і грімниці,

якими гнало відгульня-коня,

що вулицями рідної столиці

летів, пойнятий облоком вогня.

Якби побачити мені хоч верби

у звечорілому промінні дня,

з якою радістю я завтра вмер би!

Один лиш вечір запашний страшні

всі спогади з душі моєї стер би.

В минулому, немов у тумані,

спливають кам'яний мішок і ґрати.

Там вірші я, голодний, на стіні

вугіллям чорним пробував писати.

Минула молодість, немов ві сні,

і вже на вороних мені не грати".

І я спитав: "За що марнуєш дні

ти в пеклі цім і терпиш біль агоній"?

, ,"Лише за те", він відказав мені,

що покохав слова я повнодзвонні,

слова п'янкі, які глухі віки

пролежали у глибині бездонній.

Я був один із лебедів, які

належали до грона п'ятірного

нездоланих співців. О, дні гіркі!

Коли мені служить не хочуть ноги,

мене підвішують на мотузках,

і працювати мушу до знемоги.

Тепер я замкнений у клітку птах". "

Ми бачимо, що й старанна праця стаханівця, і участь у культурній роботі, ілюстрована віршами, яких вимагалося від катор-жан-українців, не врятували Драй-Хмару. Коли його сильний організм не могла одразу зломити праця, то зломили його голод, ночівлі в холодному наметі при ЗО ступнях.морозу та праця, ще важча, яку на нього тоді навалили. Голод навіяв йому галюцинації, що їх він віддав у листі з переліком наїдків і напитків, листі, якого я, як єдиного, подав без скорочень, бо це один із найгені-яльніших у світовій літературі опис страв, в якому він перевершив великого у цих описах майстра — Гоголя.

Питаємося: Защо ці висококультурні люди мусіли каторжанами закінчити життя своє в нелюдських умовинах? Невже тільки за те, що були вони людьми талановитими, що належали до української нації?

Невже є злочином, який з дзвініці гуде, отой від Бога даний хист? Хіба ж його повинен у в'язниці спокутувати майстер і артист?

Із тайг, із далеких просторів тундр, із того світу промовляють до нас наші друзі і брати, простягаючи до нас руки. Що можне ще сказати про тих знедолених і нещасних, що добувають свого віку у великій в'язниці народів? Про них я вже сказав у "Проклятих роках":

"Помолимось за тих, що у розлуці

помруть, відірвані від рідних хат;

помолимось за тих, що у розпуці

вночі гризуть залізні штаби ґрат,

що душать жаль у невимовній муці

за тих, кого веде на страту кат.

Над ними, Господи, в небесній тверді

простри свої долоні милосерді!"

А нам, що блукаємо шляхами чужими, по чужих світах, мій дантівський заповіт:

"Зостанься безпритульним до сконання,

блукай та їж недолі хліб і вмри,

як гордий фльорентієць, у вигнанні.

Та перед смертю дітям повтори

ту казку, що лишилася, як спомин

прадавньої, забутої пори,

як у грозі, у блискавиці й громі

колись страшну почвару переміг

святий Георгій в ясному шоломі...

І як дракон, звитяжений, поліг".